

Breda, Bredanaars en de Onze-Lieve-Vrouwekerk Religie, devoties en manifestaties voor 1590

door

VALENTIJN PAQUAY

INLEIDING

In het jaar dat Breda zijn 750-jarig bestaan aangrijpt om op uiteenlopende manieren de aandacht op zich te vestigen, is het niet overbodig stil te staan bij het verleden dat meer tegen de aanvang van de stad aanleunt dan direct aansluit bij de huidige belevingswereld. De moderne mens blijkt inmiddels na achttiende-eeuwse Verlichting en na hedendaagse ontkerkelijking, secularisering en individualisering zijn eigen middeleeuwse voorgangers en hun mentaliteit amper meer te kunnen begrijpen. ‘Middeleeuws’ staat gelijk aan alles wat tegenwoordig als primitief, achterlijk, ouderwets, kortom negatief wordt gezien. Inmiddels zijn de Middeleeuwen verworden tot een periode waarop de moderne mens, niet gehinderd door echte kennis of respect voor de historische realiteit, zijn fantasie vrijelijk loslaat voor commercie en entertainment.

Over middeleeuws Breda is veel bronnenmateriaal definitief verloren gegaan. Op veel vragen zal daarom nooit meer een antwoord komen. Toch wil ik door een betrouwbare documentatie en door een voorzichtige reconstructie een beeld van de Bredase samenleving in de late Middeleeuwen oproepen. In het bijzonder interesseert mij hoe deze lokale gemeenschap zich manifesteerde. Hoe gaf zij uitdrukking aan haar bestaan, identiteit en saamhorigheid? Zelfs tot op het niveau van individuele initiatieven kunnen signalen in dit kader niet buiten beschouwing blijven.

De stad

In 1252 kreeg Breda van zijn heer stadsrechten, waarvoor ongetwijfeld een fiks kapitaal was neergeteld. Voortaan werden de Bredanaars als gesprekspartners erkend en verwierven een vorm van zelfbestuur tegenover de heer. De bevoorrechte status van het stadje Breda, gelegen in het dal van de Mark bij de Burcht, kwam tot uiting in de voorrechten die de inwoners (burgers of poorters) genoten en de aanwezigheid van een schepencollege voor het zelfbestuur. Zo kwam Breda los uit het omliggende platteland, waar het landrecht bleef gelden. Met een formeel besluit werd zij van dorp tot stad, wat losstaat van de sociaal-economische en bouwkundige ontwikkelingen ter plaatse. Pas na het midden van de veertiende eeuw kreeg het burchtstadje meer stedelijke allure. In de middeleeuwse lokale autonomie ligt de oorsprong van wat sinds de negentiende eeuw de ‘gemeente Breda’ heet.

Niet alleen betrekkelijk jong maar ook miniem van omvang was het afgebakend

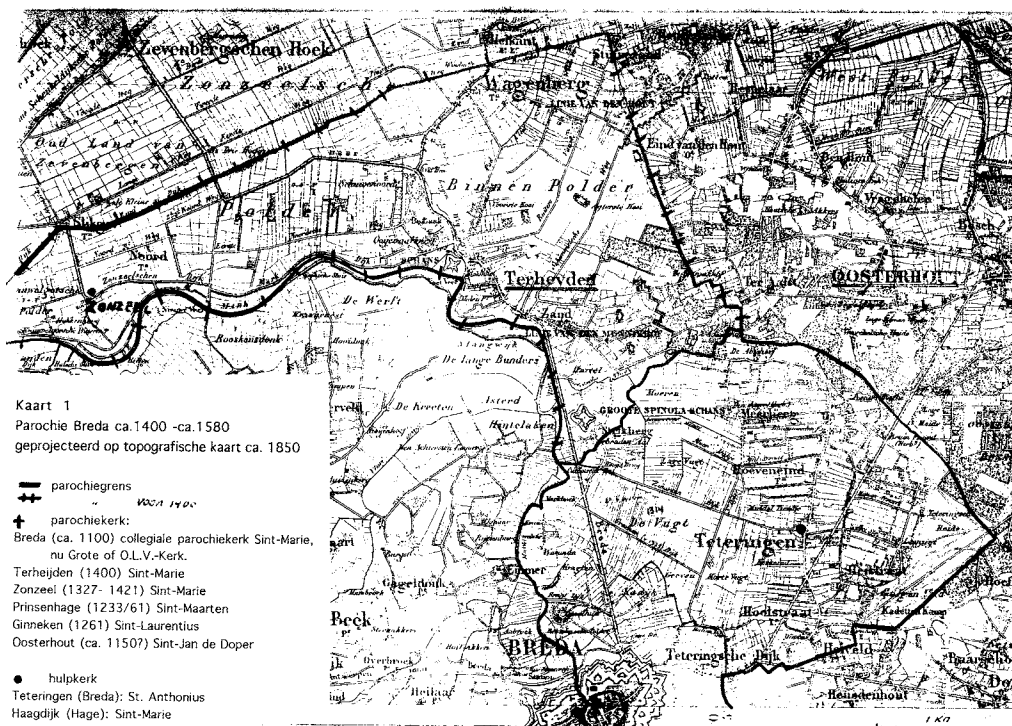
territorium waarop de nieuw verworven voorrechten van toepassing waren. De grenslijnen van de ‘stadsvrijheid’ aan weerszijde van de rivier de Mark waren kunstmatig getrokken en duidelijk gemarkeerd. De kern zelf kreeg een herkenbare afbakening, eerst met aarden wallen, later met stenen stadsmuren inclusief poorten. Daarbinnen werden planmatig locaties aangelegd, zoals een rechthoekig marktplein. Aan de oostzijde daarvan verrees later een stadhuis, waar het stadsbestuur vergaderde en de burgers hun rechten toewees. Van de stadsbewoners maakte een selecte en vermogende groep van een paar familieclans de dienst uit en sloten alle andere inwoners van allerlei posities in het openbare leven uit. Een bestudering van deze categorie Bredanaars zet wel een kleine bovenlaag voor het voetlicht, maar brengt niet de volledige Bredase gemeenschap in beeld. Omstreeks 1525 telde de stad zeven tot achtduizend inwoners, wat voor die tijd behoorlijk veel was. De stad kende toen een bloeiperiode, die door de weldra uitbrekende Nederlandse Opstand verloren zou gaan.

De parochie

Beslist ouder, ruimer en meer heterogeen is middeleeuws Breda bekeken vanuit kerkelijke optiek: de parochie Breda, zowel opgevat als territorium en als de religieuze gemeenschap ter plaatse. Als parochie was Breda voor de verhoudingen in Noordelijk Brabant ook betrekkelijk klein en jong. Zij lag vanouds ingeklemd tussen de omvangrijke ‘oerparochie’ Gilze en haar latere afsplitsingen. De parochiekerk wordt in 1269 voor het eerst in een oorkonde vermeld, maar is zeker ouder. Deze oorkonde vermeldt namelijk een bouwcampagne van een stenen kerk (*steinen moinster*) uit vroegere tijden. Uit het geografisch patroon waarin de omliggende parochies zich formeerden, valt af te leiden dat de stichting van de Bredase parochiekerk teruggaat tot het begin van de twaalfde eeuw. De kerkpatroon Maria is met een dergelijke datering in overeenstemming. Recent bouwkundig onderzoek, gepaard gaande met archeologische waarnemingen, heeft aannemelijk gemaakt dat de voorganger van het huidige bouwwerk teruggaat tot op omstreeks 1200. De Bredase parochiekerk was strikt genomen toen nog een dorpskerk.

Ten nauwste samenhangend met de machtsontplooiing van de ten opzichte van het hertogdom Brabant autonome heer van Breda kan een eerste parochievorming worden aangenomen in de loop van de twaalfde eeuw. Het kerkelijk gebied onder de naam Breda omvatte behalve de ommuurde kern zelf, nog een paar dorpen langs de rivier de Mark ten noorden daarvan. De rivier vormde de grens met de parochie Hage, die als dochterkerk van de moederparochie Gilze op een hogere ouderdom kon bogen. De rest van het grensverloop met de parochies Ginneken en Oosterhout volgde een grilliger patroon. De stadsvrijheid besloeg een beperkt territorium waarvan de begrenzing afweek van die van de parochie. Het belangrijkste verschil was dat de Haagdijk als buitenwijk van de stad onder de parochie (Princen)Hage viel. De Bredase parochianen bestonden dan ook uit stedelingen en plattelanders.

Er vonden verschillende parochieafsplitsingen plaats. Met zekerheid splitste zich de noordelijke veenhoek Zonzeel in 1313 af; mogelijk was Oosterhout al omstreeks 1150 verzelfstandigd. In 1400 werd Terheijden een hulpparochie met beperkte be-

1. Parochie Breda in de late middeleeuwen
 Projectie van middeleeuwse parochiegrenzen op militair-topografische kaart van 1850.

voegdheden. De band met de moederkerk bleef bestaan en kwam tot uitdrukking in jaarlijkse betalingen en andere afhankelijkheidsbetuigingen. Aldus halveerde de parochie Breda in oppervlakte, maar een snel groeiende stedelijke gemeenschap vormde voortaan de kern van de parochianen. Op het einde van de zestiende eeuw rekende de pastoor op zesduizend zielen.

De kerk

De middeleeuwse parochiekerk van Breda, de (Onze-)Lieve-Vrouwekerk geheten en gelegen onmiddellijk achter de nederzetting aan de rivier de Mark, vormde eeuwenlang het middelpunt voor de plaatselijke samenleving. Anders dan de stad, die haar klein aantal burgers privileges verschafte en talrijke inwoners negeerde, gaf de Kerk alle Bredanaars het gevoel tot een waar beleefde samenleving te behoren. In de kerk kwamen alle parochianen op zon- en feestdagen bijeen. Daar gaven zij de belangrijkste dagen in hun privé-leven vorm. In de kerk zochten zij elkaars aanwezigheid op, waarbij zich sociale patronen van de gemeenschap weerspiegelden. Het bedehuis was ouder en grootser dan het gebouw dat het stadsbestuur voor zichzelf had neergezet. Die religieuze gemeenschap zou de kerk uitbouwen tot een echte

stadskerk met een imposante kerktoren. Het kerkgebouw was multifunctioneel: bijeenkomst ruimte voor de bevolking, distributieplaats voor de algemene armenbedeling, archief ruimte voor stedelijke administraties, zoals de stadsprivileges. Het stadsbestuur ging op het onderhoud van het gebouw toezien. De stad zou uit kerkelijke sfeer de armenzorg en het onderwijs overnemen. Zo tekent zich – ondanks confrontaties en conflicten – een symbiose van kerk en samenleving af. Ongeacht tal van reminiscenties zou een dergelijke symbiose ná 1590 nooit meer bestaan. De vanaf dan protestantse ‘Grote Kerk’ en de Bredanaars zouden voortaan eigen wegen gaan.

Vanaf 1410 werd het Bredase kerkgebouw op initiatief van de grondlegger van de dynastie Nassau-Breda, graaf Engelbrecht I (1404-1442), in gotische stijl ingrijpend verbouwd. Toen na het optrekken van een nieuwe koorpartij de bouw stagneerde, zocht zoon en opvolger, graaf Jan IV (1442-1475), kort na zijn aantreden met enige opmerkelijke initiatieven de bouw weer in een stroomversnelling te brengen. In 1495 kon de Luikse wijbisschop het drie traveeën tellende nieuwe kerkschip inwijden. Ondertussen werd sinds 1468 aan de bouw van de nieuwe toren gewerkt. De bekroning kwam er in 1509 op. Het westelijke uiteinde van het kerkschip tegen de toren werd in 1508 ingezegend. Nog rond 1530 verrees als laatste fase een kooromgang met koorkapellen.

Integraal onderdeel van de kerk vormde het kerkhof, dat geestelijk territorium was en immuniteit ten opzichte van het wereldlijk gezag genoot. Vóór 1828 vond de Bredenaar op de begraafplaats rondom de kerk midden in de stad zijn laatste rustplaats.

De nederzetting

Dit oudere kerkelijke verleden moet niet verward worden met de Bredase nederzettingsgeschiedenis, op welke problematiek vooral de archeologie licht werpt. Altijd hebben mensen gekozen voor een woon/werkplek die gezien de natuurlijke omstandigheden van de omgeving het best bij hen paste. De oudste kern van Breda, gelegen op een zandrug op de grens met het immense Hollandse veenlaagland, bood al vanaf de prehistorie een optimale vestigingsplaats. Prehistorische bewoningssporen zeggen evenwel niets over de ouderdom van het Breda zoals dat tot op de dag van vandaag bestaat, maar alles over continuïteit en nog vaker over onderbrekingen in de woonpatronen. De etymologie van de plaatsnaam Breda verwijst evenmin naar een hoge ouderdom. De typisch West-Europese dorpsstructuur, zoals die tot in de afgelopen eeuw nog bestond, gaat doorgaans hoogstens rechtstreeks terug tot op de eerste millenniumwisseling.

Vaak kende zo’n kleine agrarische gemeenschap van vóór die tijd geen duidelijk lokaal middelpunt, terwijl slechts aan de hand van schamele materiële resten hun gedachtegoed moet worden opgebouwd. Door de beperkte overlevering van schriftelijke informatie, mede veroorzaakt door slordig archiefbeheer door het nageslacht, is op dit lokale niveau de late middeleeuwen de vroegst grijpbare periode die enigermate kan worden ingekleurd aan de hand van authentieke documenten. Zo komt overigens de tijdgenoot zelf aan het woord.

2. Grote of Onze-Lieve-Vrouwekerk van Breda, ca. 1660.

De gemeenschap

Aan haar 'samenleven', met andere woorden aan haar identiteit en saamhorigheid, gaf de lokale Bredase bevolking uiting volgens een tijdsgebonden idioom, andersoortige mentaliteit en fundamenteel verschillende gedachtewereld. Die maatschappij bestond bij de gratie van ongelijkheid, kende een sterke notie voor rang en stand en was doordrenkt van christelijk denken en handelen. Stedelijke gemeenschappen zochten het in andere categorieën dan dorpsgemeenschappen. Tegelijkertijd moest dat gemeenschapsgevoel worden gecreëerd en telkens opnieuw aangepaste uitdrukkingvormen worden meegegeven. Een middeleeuwse stad bestond nu eenmaal bij de gratie van een permanente instroom van nieuwkomers die moesten worden geïntegreerd. Naast periodes van hechte gemeenschapsgevoelens stonden tijden waarin maatschappelijke desintegratie toesloeg. Sociale spanningen, soms regelrechte interne conflicten, vormden de keerzijde van harmonieus sociaal leven. Het samengaan van bepaalde categorieën mensen werd door de gevestigde orde als samenzwe-

ring gezien en als zodanig bestreden. Sociale conflicten mondden meestal uit in toelating van een nieuwe laag van de bevolking naast de oude gevestigde orde.

Bij al deze processen zette zich de gemeenschap tegelijkertijd af tegen haar buren, want die hoorden er vanzelfsprekend niet bij en die werden opzettelijk buitengesloten. Markante punten in het landschap gaven de grenzen die het leven dicteerden. Kruisen markeerden de stadsvrijheid van Breda; een ommuring beschermde de bewoonde kern. Geboorterecht bleek bij identiteit wezenlijk. Wie in Breda was geboren, gold vanzelfsprekend als Bredanaar. Ieder ander was een vreemdeling die niet op voet van gelijkheid werd behandeld. Iemand, geboren uit Bredase burgers, werd automatisch zelf ook 'burger'. Iedereen die het burgerrecht had weten te verwerven, bleef zijn leven lang gelden als nieuwkomer, wat toch niet volledig dezelfde rechten gaf als een geboren burger. Zo kon doop in de parochiekerk als geboren burgerschap gelden. Nog op tal van andere vlakken koos men toen voor christelijke symboliek.

De clerus

Met een gesloten stelsel van parochies vanaf de twaalfde eeuw stond de Kerk aan de oorsprong van de middeleeuwse lokale gemeenschap. Parochiekerk en pastoor vormden de kristallisatiepunten voor de christelijke gemeenschap. Bij deze thematiek bestaat een spanningveld tussen twee wezenlijk verschillende werelden. Enerzijds drong de christelijke geestelijkheid met haar universele wereldbeeld/gedachtegoed haar ideeën op aan haar ondergeschikten. Anderzijds kregen de parochianen de nodige ruimte aan hun gevoelens uiting te geven. Een conflict tussen klerikale elitecultuur (de Latijns beheersende minderheid) en autochtone volkscultuur (Nederlands sprekende meerderheid) te veronderstellen, zoals te vaak vanuit folkloristische hoek is gebeurd, blijkt te simpel en pertinent onjuist, zeker voor de late middeleeuwen. Zo heeft recent onderzoek voor Noord-Brabant duidelijk gemaakt dat de plaatselijke geestelijkheid eerder koos voor haar familiale/lokale achtergrond dan voor de universele Kerk, in de praktijk ervaren als te groots en te ver weg. Omgekeerd kan hetzelfde gezegd worden van de parochianen. Met allerlei kerkelijke voorschriften hadden parochianen direct te maken. Het is de vraag in hoeverre zij afgedwongen werden en welke ruimte de niet-geestelijken gelaten werd.

Het kapittel

Tijdens de Middeleeuwen nam Breda geen bijzondere plaats in binnen de kerkelijke hiërarchie, waardoor het beeld van de lokale verhoudingen niet wordt gedomineerd door externe factoren. Het middeleeuws katholicisme was vooral een regionale Kerk, die weliswaar de autoriteit van de paus erkende, maar vanuit de Romeinse curie niet centralistisch werd bestuurd. Tot 1559 was het omvangrijke bisdom Luik het bestuurlijk raamwerk waarbinnen de parochie Breda functioneerde. Breda viel onder het aartsdiaconaat Kempenland onder leiding van een benoemde aartsdiaken en vervolgens onder het landdekenaat Hilvarenbeek onder leiding van een gekozen landdeken. Er bestond dus een band van Breda met de Waalse bischopstad aan de Maas.

In 1303 werd de parochiekerk van Breda door toedoen van de heer verheven tot een kapittelkerk of collegiale kerk. Een kapittel was een collectief van wereldlijke (dat wil zeggen niet volgens een kloosterregel), in gemeenschap levende geestelijken die door een regelmaat van gezongen gebeden een permanente eredienst in stand hielden. Met dat doel kwamen deze kanunniken of koorheren op vaste tijdstippen van de dag bijeen in het kerkkoor, waar zij gehuld in koorkap in de koorbanken plaatsnamen om de getijden te zingen. Zij hielden ook vergaderingen om hun interne aangelegenheden te regelen, waarbij zij zich gebonden achtten aan statuten en gedragsregels. Kanunniken leefden van vaste uitkeringen uit een stichtingskapitaal, zogeheten prebenden. Het kapittel kreeg van de heer naast een startkapitaal ook alle tienden binnen het parochiegebied en zeggenschap over alle kerkelijke zaken. Daarmee werd het de belangrijkste kerkelijke instantie ter plaatse, waaraan ook de heer zelf beweerde zich te onderwerpen. In 1309 werden elf koorheren geïnstalleerd. De Bredase kanunniken hielden hun jaarvergaderingen daags na Sint Servaas (14 mei) ter herinnering aan hun oprichting. Zij stonden onder leiding van een deken. De pastoor was sedertdien aan hen ondergeschikt. De heer completeerde het kapittel in 1372 met een twaalfde prebende. Het aanzien van het Bredase kapittel was buiten de regio niet al te hoog.

De heer benoemde alle koorheren en schoof vaak protégés naar voren. Voor sommigen was het kanunnikaat ook niet meer dan een levenslange lucratieve inkomstenbron. Bij gebrek aan een echte kapittelimmunitet woonden de kanunniken overal verspreid in de stad. Kanunniken vormden de plaatselijke intelligentsia. Velen van hen hadden een universitaire opleiding genoten. De heer schakelde kanunniken in bij het landsbestuur. Alle kanunniken genoten een geestelijke status, maar waren niet allemaal priesters. Als geestelijken stonden zij onder kerkelijke protectie en konden zij niet door het wereldlijk gezag ter verantwoording worden geroepen. Dat zij tal van nevenbanen en -inkomsten hadden, was niets bijzonders. Dat lag anders bij personen met een dubbelkanunnikaat, want zij moesten daadwerkelijk een vestigingsplaats kiezen. Bij een dergelijk jong en klein kapittel als dat van Breda, dat nooit een proost of 'zakelijk directeur' heeft gekend, ontwikkelde zich ternauwernood een functiedifferentiatie. Zo bestond er wel een schoolmeester (*scolasticus*), een koster (*custos*) en een koordirecteur (*cantor*) maar dit waren roulerende, leidinggevende posten. Vanaf de vijftiende eeuw zou trouwens de deken, nogal eens een buitenstaander, vaker afwezig zijn. Een vicedeken verving hem dan. De veelvuldige afwezigheid van de overige kanunniken werd deels ondervangen door de aanstelling van vicarissen (*vicarii*), die eerst incidenteel ingehuurd werden, maar vanaf omstreeks 1465 een permanent instituut werden. In 1463 onderging het kapittel een ingrijpende reorganisatie die aansluiting gaf bij Luikse hervormingen rond die tijd. Het geheel afgesloten hoogkoor van de kerk was exclusief voor de koorheren gereserveerd.

De kerkmeesters

Met grote waarschijnlijkheid was sinds 1400 de materiële zorg voor het kerkgebouw (*kerkfabriek*) toevertrouwd aan de kerkmeesters die de parochiegemeenschap vertegenwoordigden. Voor zover gegevens over het kerkbestuur terugreiken, wer-

den zij jaarlijks door het nieuw aangetreden stadsbestuur aangesteld. Dezelfde personen bleven soms jaren achtereenvolgend aan. Voor het einde van de vijftiende eeuw vormden drie personen het kerkbestuur, dat in 1523 werd gereorganiseerd door toevoeging van een vierde persoon als stedelijke toezichthouder (*overman*). Halverwege de zestiende eeuw moesten de exploitatie- en onderhoudskosten met een totaal budget van globaal 500 gulden worden bestreden.

Opzet en afbakening

Zoals hierboven geschetst is, kristalliseerde zich de toenmalige lokale samenleving rond de kerk en het leven dat zich daar – binnen en buiten – afspeelde; het geeft een kijk op de Bredanaars. Dat sociaal-christelijk verleden uit de late Middeleeuwen is over ruim tweehonderd jaren te volgen. Dat vond definitief een afsluiting in het jaar 1590, toen de calvinistische Noordelijke Nederlanden Breda in handen kregen en zodoende deze Brabantse stad in een compleet andere wereld terecht kwamen.

Wel zullen we hierna allereerst het accent moeten leggen op de meer sturende kringen. Met de pastoor als cruciaal figuur worden algemene kaders voor de Bredase parochie geschetst. Daarna komt aan de orde de context waarmee de Bredase parochianen op de voorgrond treden. Hun dagelijkse en bijzondere uitingen in de loop van het kalenderjaar gunnen een blik op hun bestaan. Zonder de onverbrekelijke samenhang tussen beide contexten te willen verstoren, komt het onderwerp anders niet goed uit de verf.¹

PASTOORS EN RITEN

De benoeming van de pastoor in Breda was als logisch uitvloeisel van de kerkstichting exclusief voorbehouden aan de heer, welk collatierecht tot 1795 bleef bestaan. De heer deed de voordracht aan de kerkelijke autoriteiten en benoemde na instemming zijn kandidaat. Omdat de Bredase parochiekerk de status van ‘kwart kerk’ (*ecclesia quarta*) had, voltrok de landdeken van Hilvarenbeek de installatieplechtigheid, waarbij de nieuw benoemde pastoor kelk en missaal kreeg aangereikt. De pastoor (*plebanus, curatus, investitus, parochiaen*) legde de eed af tegenover de deken van het kapittel, aan wie hij ondergeschikt was.²

De macht van de pastoor werd zelfs binnen zijn parochiegebied ingeperkt door het bestaan van instellingen die soms direct onderhorig aan Rome waren. Een dergelijke exemptie, gepaard aan de aanwezigheid van een eigen geestelijk leider, genoten het Begijnhof, de Sint-Janskapel en het klooster Sint-Catharinadal. Met name met de semi-religieuze vrouwen in het Begijnhof kwam het wel eens tot conflicten. Zo trof de pastoor in 1343 een regeling die tot het laatst toe werd gerespecteerd.³ Zielzorg in de vorm van mislezen en preken mochten de begijnen dan zelf regelen. Zij kregen ook het recht hun doden op eigen terrein te begraven. Hierdoor verloor de pastoor inkomsten waarvoor hij financiële compensatie wenste. De Begijnen betaalden daarom jaarlijks een bedrag van negen groten.

Bovendien moest de pastoor sinds de veertiende eeuw concurrentie tolereren van de kant van de bedelorden van franciscanen, dominicanen, karmelieten en au-

gustijnen-heremieten. Geen van alle hadden zij een klooster binnen Breda. Wel kwamen er termijnhuizen van de augustijnen (Molenstraat) uit Dordrecht en de geschoeide karmelieten (Visserstraat) uit Mechelen. Franciscanen uit Dordrecht en dominicanen uit 's-Hertogenbosch vonden het niet de moeite waard hier een huis erop na te houden. Breda was voor deze bij het stadsvolk zo populaire bedelmonniken marginaal, voornamelijk omdat er weinig mensen woonden en nauwelijks een stedelijke klimaat heerste. Voor de vier terminerende orden lag het burchtstadje aan de grens van het territorium waarbinnen zij preken hielden en geld inzamelden. De eerste franciscanen kwamen van 's-Hertogenbosch; zij lieten vanaf 1308 Breda over aan hun confraters in Roermond, maar uiteindelijk kregen de broeders uit Dordrecht de overhand.⁴ Tekenend mag het heten dat het tot echte aanvaringen met de Bredase pastoor nooit is gekomen. De heer zelf kwam hen weinig toeschietelijk tegemoet. Het stadsbestuur remde de vrijgevigheid vanuit de bevolking. Twee bedeltochten per jaar werden rond 1400 voldoende geacht.⁵ Zo kwamen de karmelieten steeds in oktober.⁶

Pastoor en waarnemer

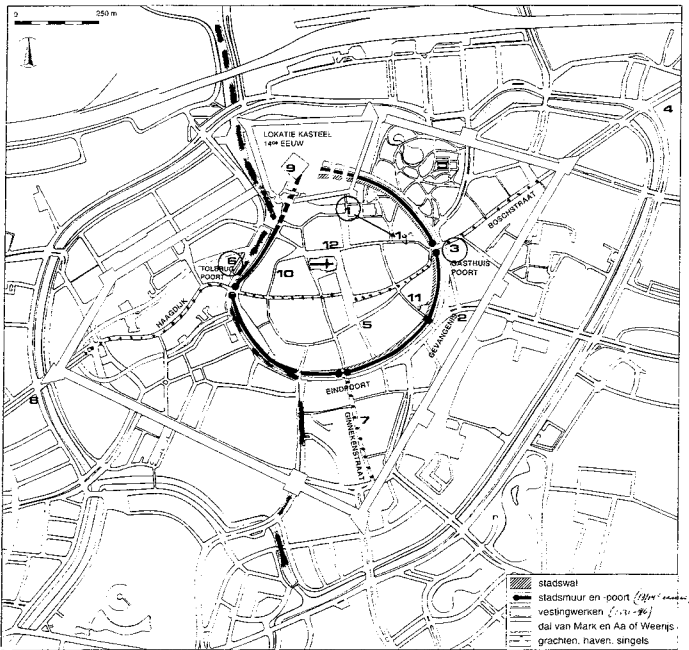
De middeleeuwse pastoors lieten de feitelijke zielzorg over aan een plaatsvervanger (*vice-curatus*). Deze ingehuurde priester las de missen op zondag en bediende de sacramenten. Bij aanwezigheid van de pastoor was deze zijn eerste assistent. De officiële pastoors bekostigden hun vervanger uit eigen middelen. Voor Breda zijn geen contracten overgeleverd. Ook de vicecureit moest jaarlijks een eed aan het kapittel afleggen.⁷ De eerst bekende heet Johan *Servus*, of (de) knecht. Arnold van Waspik, bekend rond 1400, was dertig jaar eerder nog kapelaan in het Gasthuis geweest. Hij overleed als *vicarius perpetuus*, een soort kanunnik, te Raamsdonkveer.⁸ Over het algemeen schijnen de waarnemers deze laag gewaardeerde post vrij kort waargenomen te hebben. Zelden stapten zij over naar het echte pastoraat, omdat de sociale kloof te groot was. Alleen vicecureit Van Son promoveerde tot pastoor te Giessen (1552-1567). Deze 'onderpastoors' waren meer onderworpen aan de kerkelijke rechtbank dan de Bredase pastoors zelf die een zekere vrijstelling schijnen te hebben genoten. De vicecureit kon op zijn beurt weer elders neventaken waarnemen en vervanging regelen.⁹

Tabel 1. *Overzicht van pastoors, onderpastoors en kosters (voor 1590)*¹⁰

Jaar	Pastoor (<i>plebanus</i>)	Plaats van herkomst	Onderpastoor (<i>vicecuratus</i>)	Koster (<i>custos</i>)
1308	Johan		Johan Servus	
1327-1329	Johan			
1343	Johan Witte			
1355-1381	Johan Sloetmaker*			
1381				Wouter van Ykel
1399-1400			Arnold van Waspik*	
1400			Dirk Alardsz	
1400-[†1421]	mr Martijn Floris uten Polre*	Dordrecht		

Jaar	Pastoor (<i>plebanus</i>)	Plaats van herkomst	Onderpastoor (<i>vicecuratus</i>)	Koster (<i>custos</i>)
1420			Johan van de Venne	
1421-†1435	Willem Hagen* L	Hilvarenbeek	Eustachius Roever	
1425				Walter Bijl
1427				
1430-1440		Terheijden	Walter Vos	
1435				Wouter Beyen
1435-[†1456]	Johan Johanz Rusenaer* L	Breda	Johan Clement	
[1450?]				
1456-1471	<i>mr Johan S. van Lekkerkerk*</i>	Dordrecht	Mathias van Melle	
1463				
1471-1472	mr Johan van Loon / Verwer			
[>1472]	mr Gerard Terlinck			
1473-1494	<i>mr Willem van Alphen*</i> L	Leiden		
1487-1491				Hendrik van Eindhoven
1494-1503	Rudolf van Otterdijk*			
1501-†1523			Dirk Jansz #	
1503				Goris / Joris
1503?-†1505	<i>mr Johan J. van Nassau-Merwede</i>	Breda		
1505	Johan van Ost			
1509-1510			Peter van Gerwen	
1515				Lambrecht
1516				Michiel
1519-1523			Johan Buys	
1519-†1548	mr Peter J. van der Vorst	Loonbeek	mr Hendrik Loyen*	
1528-1542			Arnt P. Ysaacsz	Frans
1530				Hendrik van Rijsbergen
1542-1546				#
1543-1549			Jacob van Son	
1549				Hendrik Hendricksz
1546-1549				Adriaen Richartzs #
1549-1551			Arnold Voigts	
1550-1551	mr Arnold Meerbeek	Nijvel		
1551-1552			<i>Jacob van Son</i>	
1554-1558	mr Cornelis Hey	Geertruidenberg	Anton van Heusden	
1558			Merцelis Dekens	
1559		Mierlo		
1559-†1574	Anton De Hoon	(Utrechts)		
1562-†1570				Hendrik H. Zebrechts #
1563				Michiel Hendricksz
1573			Christiaan van Dammer	
1574-1578	<i>mr Dionis Lantmeter</i>	Zoutleeuw		
1575		Oud-Gastel	Cornelis Gobbinx	
1576-1577			Jan van Eyndt	
1577-†1578			Jan van Meerhout	
1579-1590				Steven H. Somermans
1582			Peter Verdonck	
1583-†1584			Cornelis Vos / Reinaers	
1582-1590	<i>Cornelis C. Gobbinx</i>	Oud-Gastel		
1584-1593			<i>Adriaen Hendriksz Plaet</i>	
1587				Claes Jansz
				Arnold Janssen*

* memorie in necrologia; *kanunnik* te Breda; L = landdeken van Hilvarenbeek; # kapelaan in O.L.V.-kerk.

Kapellen onder Breda

1. Begijnhof Sint-Catharina (voor de Burcht / na 1535 Catharinastraat)
2. Norbertinessenklooster Catharinadal
3. Gasthuis Sint-Marie
4. Leprozenhuis Sint-Antonius
5. Johannierhuis Sint-Jan-de-Doper (?)
- 5a. Zwarte Zusters

Kapellen onder Hage

6. Markendaalse / Kleine Kerk Sint-Marie

Devotiekapellen

7. Sint-Joost
8. Sint-Antonius
9. Allerheiligen op de Burcht
- 9a. Wenchelinus in Valkenberghe

Termijnhuizen

10. Carmelieten Mechelen
11. Augustijnenheremieten Dordrecht
12. Pastorie Breda (1478-1532)

----- Parochiegrens (tot 1581)

○ Statie (ca. 1420 - 1505)

..... Kruisprocessie: straten en einden

3. Kerkelijke situatie binnen de stad Breda, voor ca. 1580

De lijst van Bredase pastoors vertoont tot in de zestiende eeuw lacunes, al dient men rekening te houden met een onbezette post. Lange tijd werd de pastoor zelden met naam genoemd. Johan Slootmaker accepteerde in 1355 een oudere regeling met het Begijnhof en kwam tot een overeenkomst met zijn collega in Gastel.¹¹ Kenmerkend is de invloed van het benoemingsrecht door de heer van Breda. Verschillende connecties van de Polanens en de Nassaus werden aan een pastoraatschap geholpen, maar dit bezorgde die pastoors toch niet direct een toegang tot het hof. Toppunt vormde de benoeming van iemand uit een eigen bastaardtak.¹² Het beleid kwam tegelijkertijd neer op een vervanging van overwegend Hollanders (Leiden, Dordrecht) door zuiderlingen (Brussel, Nijvel, Zoutleeuw). Het dominante patronaatsrecht, uitgeoefend door de heer, kon Bijsterveld al voor de vijftiende en zestiende eeuw aantonen. Ook tijdens de veertiende eeuw, toen Breda herhaaldelijk van dynastie wisselde, bestonden soortgelijke verhoudingen. We beschouwen Slootmaker als een beschermeling van de Polanens. Alleen de laatste pastoors waren exponenten van de Contrareformatie vanuit het bisdom Antwerpen. Hun benoeming dankten de Bredase zielzorgers meestal niet aan de Oranjes.¹³

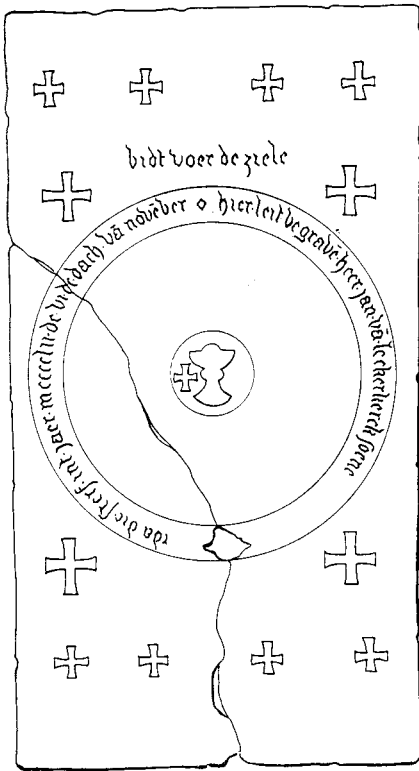
Een ander aspect waarop Bijsterveld wijst, is de constatering dat menig Bredaas pastoor het bracht tot landdeken van Hilvarenbeek, dat wil zeggen voorzitter van het pastoraatscollege in Noordelijk Brabant. Pastoor Hagen viel deze representatieve functie met enige prerogatieven als eerste te beurt. Voor de zestiende eeuw gaat deze

combinatie niet meer op, toen er wel een plaatselijke vertegenwoordiger in de stad zetelde.¹⁴ Van minstens negen pastoors is bekend dat zij universitair geschoold waren en een *magister*-titel hadden. Verschillenden waren zonder meer personen van staatuur. Ruisenaar, ooit begonnen als pastoor in Maren, bemachtigde in 1439 een kanunnikaat van Saint-Croix te Luik, waarvan hij zelfs deken werd. Internationale hoogte bereikte de van Loonbeek (bij Brussel) geboortige pastoor Van der Vorst, die in Rome aan de curie carrière maakte en daar overleed. Deze bisschop van Acqui (bij Genua (I), 1534) verbleef zelden in Breda, dat hij wel in gezelschap van een kardinaal bezocht (1537).¹⁵ De meesten toch bleven dichter bij huis. Hagen begon als *coadiutor* te Klein-Zundert (1400), werd in Breda notaris (1406-1428) en was in 1419 kerkelijk rechter (*officialis foraneus*). Van Lekkerkerk was voor zijn benoeming pastoor van Heusden en rector van de universiteit van Keulen. Van Alphen combineerde zijn Bredaas pastoraat met de titel van proost van Sint-Pancras te Leiden (1491) als Utrechts Domkanunnik. Van Otterdijk kwam via Loon op Zand (1469-1479) en Helvoirt (1482-1487) in Breda terecht.

Ook een aantal waarnemers zien we promotie maken; bijvoorbeeld Vos die vanuit Steenberghe naar Breda overstapte, terwijl Arnold Voights eerder in Oisterwijk had gestaan. Geleidelijk moet de functie een opwaardering hebben ondergaan. Rond 1530 had de Bredase vicecurie niet alleen gestudeerd voor een magistertitel. Zo was Loyen ook kanunnik te Boxtel en liet zich soms vervangen door een andere priester.¹⁶ Zijn opvolger Van Son werd hangende een proces wegens vermeende onorthodoxe inhoud van zijn preken gesuspendeerd. Na eerdere ontving hij een kanunnikaat in Breda. In de wandeling heette de vicecurie vaak gewoon 'pastoor'.¹⁷

Geen van de pastoors combineerde het ambt met de functie van Bredaas kapitteldeken. Dit nam niet weg dat zij meerdere ambten konden bekleden, al krijgt men niet de indruk dat zij zich daaraan te buiten gingen. Ook in de Bredase necrologia nemen zij geen opvallende plaats in: verschillenden werden herdacht, maar nauwelijks onder verwijzing naar hun pastoraat. Hun voorkeur ging uit naar de belangrijkste instantie, het kapittel, waarvan menigeen sinds 1456 lid was geweest. Een kanunnikprebende schijnen de voorgangers van Johan van Lekkerkerk niet te hebben genoten. Een noviteit dankzij graaf Jan IV en zijn kerkpolitiek. Van alle graven van de Bredase pastoors bleef slechts de zerk van Van Lekkerkerk bewaard. De in het koor liggende plaat geeft zijn priesterlijke status en hoog aanzien weer door een kelk in een cirkelomschrift te vatten.

Een van de eerste maatregelen die verwijzen naar de aanbreekende Contrareformatie, was het verdwijnen van de functie van plaatsvervangend pastoor. De plebaan werd voortaan de belangrijkste figuur in de parochiële zielzorg. Van hem werd verwacht dat hij theologisch conform de tridentinische leer onderlegd was, ter plaatste verbleef en altijd beschikbaar stond. Terwijl Dhoon min of meer altijd in Breda verbleef, gaf zijn opvolger Lantmeter de voorkeur aan zijn andere functie, namelijk pastoor van Zoutleeuw. Voorlopig moest het nieuw opgerichte bisdom het doen met de loyale oude garde. Of zij de eerste diocesane synodes bijwoonden in Antwerpen in februari 1571 en mei 1576, toen de aanwezige pastoors de officiële stellingname inzake de sacramenten te horen kregen, is onbekend. Pastoor Dhoon liet zich overigens nog weinig gelegen liggen aan het celibaatgebod. Voor Breda moet deze her-

4. Grafzerk van pastoor Johan van Lekkerkerk, 1477

vormingsmaatregel door de veelal zelf afwezige heer persoonlijk zijn genomen. Hij hield onverkort vast aan zijn invloed op de benoeming; hierin volledig gesteund door zijn hoogste bestuurscollege die de functie van pastoor als een gewone ambtelijke post (*officium*) beschouwde. Willem van Oranje had nog persoonlijk bij zijn politieke rentree vanuit Antwerpen de aanstelling van Gobbinck bepaald.¹⁸ Het verhoogde contact met de parochianen zorgde tevens voor een nieuw soort assistenten, onderworpen aan de leiding door de pastoor zelf. Die nieuwe onderpastoors zijn te vergelijken met de huidige kapelaans. Zij hadden doorgaans niet gestudeerd aan de universiteit. Onderpastoor Plaet zette zich in het laatste decennium voor de Reformatie volledig in voor zijn parochianen.²⁰

Van het optreden van Bredase pastoors binnen kerkelijke kringen is weinig bekend door het verlies van vele kerkelijke archieven en van het pastoorsarchief in het bijzonder. Een van de vroegst met naam bekende pastoors kreeg in 1328 van de bisschop de opdracht toe te zien op de uitvoering van een uitspraak door de kerkelijke rechtbank met betrekking tot de tienden van Raamsdonk. Kort daarop bracht hij persoonlijk aan de prelaat daarover verslag uit. Hij bevestigde *ex officio* hieraan zijn pastoorszegel.¹⁹ Later zien we de Bredase pastoor zelden meer prominent op de voorgrond treden.

Het pastoraat als oudste instelling moet vanaf de oorsprong een pastoorfonds inclusief grondbezit hebben gekend. Over deze vroegste fase is niets meer concreets bekend dan dat dit kapitaal in het plan van 1303 was voorzien op te gaan in het kapittelvermogen, in casu de prebende voor de deken-pastoor. Dit is een opmerkelijk facet van de Bredase kerkgeschiedenis: men was bereid het meer dan twee eeuwen oude fonds op te heffen. Het is echter de vraag of het werkelijk zo ver is gekomen, want het uiteindelijke doel deken en pastoor in één persoon te verenigen kan niet worden aangetoond. Toch moet dit oudste vermogen zijn verdwenen, omdat jongere gegevens geen spoor van hoge ouderdom verraden.

Vanaf het eerste decennium van de veertiende eeuw moet zich een nieuw fonds hebben gevormd. Dotaties bij testament lagen hieraan veelal ten grondslag, waarvan de oudst bekende voorbeelden teruggaan tot op het einde van de veertiende eeuw.²¹ Zo kwamen op den duur vele jaarlijkse uitkeringen aan de pastoor. Afgaande op een manuaal van ca. 1580 kwamen ruim 200 'renten' binnen op verschillende dagen in het jaar.²² De meest frequente op sint Jan (24 juni), sint Bavo (1 oktober) of sint Maarten (11 november); allemaal normale vervaldagen zonder religieuze symboliek, wat nogmaals een aanwijzing is voor de relatief geringe ouderdom van het fonds. Het thematisch-geografisch geordende register laat zien dat het merendeel in geldbedragen werd voldaan (minstens 113 posten); de rest waren afdrachten in hoeveelheden rogge. Globaal kwam het geld overwegend uit de stad, het graan van het platteland, waarbij het opvalt dat het verspreidingsbeeld van deze afdrachten zich niet stoorde aan de parochiegrenzen. Het aandeel van de buiten het parochiegebied vallende Haagdijk trekt hier de aandacht. Met name de graanafdrachten kwamen uit parochies ten zuiden van Breda. Toen in 1472 pastoor Jan van Loon om gezondheidsredenen moest terugtreden, kende graaf Jan IV hem een levenslang pensioen van 60 rijns gulden toe.²³ De totale waarde van het pastoorfonds kwam omstreeks 1680 neer op 67 gulden.²⁴ Het beheer ervan liet de pastoor over aan een rentmeester.²⁵

Eén rekening met betrekking tot het pastoorfonds uit 1486 bleef bewaard, al staat niet in alle opzichten de representativiteit ervan vast.²⁶ De financiële administratie liet de pastoor over aan de rentmeester van het kapittel. Als jurist dan wel als pastoor trad de persoon Willem van Alphen op. Juist deze combinatie die de Bredase pastoor belichaamde, verklaart dat men een beroep deed op deze bestuurder. Hij was, zoals te doen gebruikelijk, veelvuldig afwezig in verband met dienstreizen voor deze of gene, maar ook voor zelfstudie. Ongeveer 66 rijns gulden aan renten en zes zester aan rogge kwamen in dat boekjaar ten gunste van de pastoor binnen. Met een mutatiepercentage van zo'n twee procent kon trouwens binnen vijftig jaar het basisfonds aan vaste inkomstenbronnen compleet veranderd zijn. Persoonlijk vulde Van Alphen dit weinig hoge inkomen aan met tal van andere functies en inkomsten.

Pastorie en pastoor

Samenhangend met het ontbreken van een historisch pastoorfonds bestond er in Breda evenmin een vaste plek voor de pastorie. De pastoor en zijn plaatsvervanger

regelden zelf een woning in de stad. Zij konden er een kopen of huren. Net zoals de deken en de kanunniken mocht de pastoor met een dienstmeid zich overal vestigen; er bestond in deze zin geen immuniteit rond de kerk. Zo woonde in de eerste kwart van de vijftiende eeuw pastoor-notaris Hagen in de chique Visserstraat.²⁷ Waarnemer Dirk Jansz had een huis op het Kasteelplein. Terwijl een hulpkracht een stadstoren bewoonde, vond een van de laatste onderpastoors onderdak in een bescheiden huisje op het Kerkhof.²⁸

Hierin kwam verandering door een maatregel van graaf Engelbrecht II. De graaf liet in 1478 het stadsbestuur een pand van hem kopen voor een symbolisch bedrag van 100 kronen. Tot dat jaar had hier pastoor Van Lekkerkerk gewoond, die in zijn achtertuin een kluisenaarshut (*incluse*) herbergde. Blijkbaar was het huis genaamd *De Maan* eigendom van de heer die dat verhuurde aan de pastoor. Bij diens langdurige afwezigheid trok de vicecureit erin. Zo ontstond de pastorie aan de latere Reigerstraat 14 waarvan de historische bouwsubstantie nog deels aanwezig is. Het perceel liep door tot op de Burchtgracht, was ongeveer 130m diep maar met 13m vrij smal. Deze situatie bleef slechts korte tijd in stand. In 1532 stootte het stadsbestuur de pastoorswoning voor 441 gulden af en woonde de pastoor weer waar hij wilde.²⁹

De opgedrongen aankoop van de pastorie had tot gevolg dat de stad huiseigenaar werd (1478-1532) op wie de plicht tot onderhoud rustte. Dankzij deze eigendomsverhoudingen vinden we in de vanaf 1492 overgeleverde stadsrekeningen de onderhoudskosten terug die zicht geven op de inrichting binnen en buiten.³⁰ De pastoor hield er een eigen wijngaard op na. Van een geestelijke werd verwacht dat hij wijn dronk; bier was voor de leken. Over de kluisenaarswoning vernemen we niets meer. Tegen betaling van jaarlijks 28 gulden heette de pastoor gratis te wonen, omdat hij van de kansel berichtten namens het stadsbestuur mededeelde.³¹

Zijn eigenlijke werkplek was het zogeheten pastoorskoor ten zuiden van het hoogkoor. De oorsprong ervan ligt bij de verheffing van de Bredase kerk tot collegiale parochiekerk. De deken en kanunniken verdreven de pastoor uit het oorspronkelijke priesterkoor, dat veranderde in het hoogkoor exclusief bestemd voor het kapittel. Vanaf het functioneren van het Bredase kapittel (1303/1309) moet de pastoor een nieuwe ruimte hebben toegewezen gekregen. Er zal daarna een koor bezijden het hoogkoor zijn opgetrokken dat het *parochiaenschoor* ging heten. In nieuwe gedaante herbouwd tijdens de eerste helft van de vijftiende eeuw, bestond deze rechtsgesloten 'pastrooskerk' slechts tot ca. 1526, toen de korte altaarzijde werd doorgebroken voor de kooromgang. De pastoor of liever de vicecureit verloor wederom zijn altaar, dat moet zijn verplaatst naar de zuidelijk daarvan aangebouwde zijkapel. Hier voltrok zich dus een parallelle ontwikkeling aan het Herenkoor waar de nieuwe Prinsenkapel in april 1526 werd ingewijd en het zijwaarts verplaatste Maria-altaar werd heringewijd. Wanneer dit derde Pastoorskoor precies werd gebouwd en ingewijd, blijft onzeker, wellicht omstreeks 1519. Aan deze ruimte sloten zich sacristie en kerkbestuurkamer (*secret*) aan.³² Met name voor transacties van devotionele aard vonden schenkers en notarissen in het Pastoorskoor een geschikte ambiance.³³

De pastoor stond vanouds garant voor de kerkelijke vieringen in de kerk, sedert dat gebouw ooit op een dag midden juli was ingewijd. Het feest van de kerkwijding werd steeds op een zondag rond 15 juli gevierd. Sacraal middelpunt was het hoogaltaar, gewijd aan de kerkpatroon Maria. Hoe dit belangrijkste altaar, waarin relieken waren opgeborgen, eruit heeft gezien, daarover laten bronnen weinig los.

De pastoor volgde voor de liturgie de bisschoppelijke richtlijnen, zoals geformuleerd in het Luikse statuut van 1288 dat tot aan de Contrareformatie gold.³⁴ In Breda ging echter sinds 1303/1309 altijd de kapitteldeken voor bij belangrijke religieuze manifestaties. De in de kerk gehouden liturgie was verre van uniform. Zoals de Onze-Lieve-Vrouwekerk institutioneel en ruimtelijk in onderdelen uiteenviel, zo verschillend konden zijn de vieringen bij het kapittel op het hoogkoor, bij de pastoor in het 'parochiaanskoor' en bij de vele altaren in de rest van de kerk. De heer zette in zijn eigen Mariakapel weer andere accenten. Kalendaria, ordinaria en dergelijke liturgieboeken zijn voor Breda niet overgeleverd, althans geïdentificeerd.³⁵ We moeten afgaan op vermeldingen in necrologia van het kapittel en de kapelaans om een algemeen beeld te schetsen en dan de individuele aspecten per instantie aan te geven.

De heiligenkalender te Breda volgde enerzijds algemeen kerkelijke feestdagen waaraan specifiek Luikse feesten zoals herdenkingen van Luikse bisschoppen (Lambertus) en heiligen (Hubertus) gestalte gaven, anderzijds was er ruimte voor lokale accenten.³⁶ Zon- en feestdagen werden plechtig gevierd; het waren dagen waarop niet werd gewerkt. Werken was in de ogen van de clerus werelds en minderwaardig; rust en contemplatie richtte de mens tot God. Er waren in de late Middeleeuwen minimaal 95 vaste feestdagen naast de 52 zondagen. De middeleeuwer had zo per saldo minstens 147 vrije, arbeidsloze dagen.

Tabel 2. *Overzicht van kerkelijke feestdagen in OnzeLieve-Vrouwekerk te Breda (midden zestiende eeuw)*³⁷

1. mis met drie heren (*triplex*): totaal 12 dagen

Maria Purificatio (2 febr.), Maria Annunciatio (25 mrt), Maria Visitatio (2 juli), Anna (26 juli), Maria Nives (5 aug.), Maria Assumptio (15 aug.), Maria Nativitatis (8 sept.), Hieronimus (30 sept.), Omnes sancti/Allerheiligen (1 nov.), Maria Presentatio (21 nov.), Barbara (4 dec.), Nativitatis Domini/Kerstmis (25 dec.)

2. mis met twee heren (*duplex*): totaal 34 dagen

Nomen Jesu (15 jan.), Gregorius (12 mrt), Maria Egypte (2 apr.), Ambrosius (4 apr.), Georgius (23 apr.), Marcus (25 apr.), Philippus en Jacobus (1 mei), Inventio Crucis (3 mei), Maria Dolores (5 mei), Translatio Servaas (7 juni), Johannes Baptista (24 juni), Maria Magdalena (22 juli), Jacobus (25 juli), Transfiguratio Domini (7 aug.), Laurentius (10 aug.), octaaf Maria Assumptio (22 aug.), Bartholomeus (24 aug.), Augustinus (28 aug.), Decollatio Johannes Baptista (29 aug.), Exaltatio Crucis (14 sept.), octaaf Maria Nativitatis (15 sept.), Lambertus (17 sept.), Matheus (21 sept.), Michaelis (29 sept.), Dionisius (9 okt.), Lucas (18 okt.), Simon en

Judas (28 okt.), Martinus (11 nov.), Catharina (25 nov.), Andreas (30 nov.), Thomas (21 dec.), Stephanus (26 dec.), Johannes Evangelista (27 dec.), Innocentes/Onschuldige Kinderen (28 dec.)

3. mis met negen lezingen (*IX lectionum*): totaal 35 dagen

octaaf Epifania (13 jan.), Antonius (17 jan.), Agnes (21 jan.), Vincentius (22 jan.), Agatha (5 febr.), Gertrudis (17 mrt), Benedictus (21 mrt), Translatio Lamberti (28 apr.), Domicianus (7 mei), Barnabas (11 juni), Paulus (30 juni), octaaf Johan Baptista (1 juli), octaaf Apostelen (6 juli), octaaf Maria Visitatio (9 juli), Divisio Apostolorum (15 juli), Vincula Petri (1 aug.), Stephanus (3 aug.), Dominicus (4 aug.), Egidius (1 sept.), Remaclus (3 sept.), Theodardus (10 sept.), Maternus (19 sept.), octaaf Lambertus (24 sept.), Remigius (1 okt.), Franciscus (4 okt.), Gummarus (11 okt.), 11.000 Maagden (21 okt.), Severinus (23 okt.), Oda (24 okt.), Hubertus (3 nov.), Elisabeth (19 nov.), Cecilia (22 nov.), Clemens (23 nov.), Trudo (24 nov.), Thomas (29 dec.)

4. mis met drie lezingen (*III lectionum*): totaal 4 dagen

Martha (17 okt.), Crispinus (25 okt.), Oda (27 nov.), Lucia (13 dec.)

Nader te bestemmen: 10 dagen

Circumcisio Domini (1 jan.), Epifania (5 jan.), Conversio Pauli (25 jan.), Cathedra Petri (22 febr.), Mathias (24 febr.), Petrus en Paulus (29 juni), Animarum/Allerzielen (2 nov.), Leonardus (6 nov.), Nicolaus (6 dec.), Maria Conceptio (8 dec.)³⁸

Er bestonden drie soorten feestdagen al naar gelang de wijze van liturgische viering. Met het lezen van negen psalmteksten werden de eenvoudige feestdagen van heiligen- of naamdagen gevierd, terwijl men vier heiligen met een half feest of slechts drie lezingen niet voorbij wilde laten gaan.³⁹ De laagste categorie bleef beperkt tot een paar dagen die op het einde van het jaar vielen. Typisch 'Luiks eigen', voor zover niet algemeen gevierd, was de translatie ofwel de heiligverklaring van de bisschoppen: Servatius (Maastricht) en Lambertus (Luik), Remaclus (Malmedy), Hubertus (Saint Hubert), Maternus, Domitianus en Theodardus. Of herdacht men plaatselijke heiligen van gewoner kaliber: Gummarus (okt.; Lie), Trudo (nov.; Sint Truiden), Oda (nov.; Sint Oederode).

De octaaf vormde een naviering van een belangrijke dag, die een graad lager uitviel dan het eigenlijke feest. Maria ten Hemelopneming en Geboorte werden gevolgd door een *duplex*, maar slechts met *lectiones* na Maria Boodschap. Apostelen werden doorgaans met een *duplex* geëerd. Er passeerden zo een rij van martelaren (*martyres*), geloofsbekenners (*confessores*) en maagden (*virgines*) die voor het geloof waren gestorven. Ook prominente figuren uit de kerkgeschiedenis werden telkens herdacht: kerkvaders (Augustinus, Ambrosius, Hieronymus), pausen (Clemens, Gregorius), bisschoppen (Severinus, Egidius) dan wel abten en kloosterlingen (Antonius, Benedictus, Franciscus, Dominicus, Leonardus). De mis met drie heren (*triplex*) namen doorgaans de deken als diaken en twee kanunniken als subdiakens waar, die hiervoor speciaal bedacht werden met emolumenten.⁴⁰ Bij die speciale gelegenheden

trok men alle registers open. Zo werden altaarretabels in volle pracht opengezet en pronkstukken op het altaar uitgestald.

Het hier geboden overzicht verraadt verschillende sporen van jongere uitwerkingen. Dankzij een fundatie door de theoloog mr Hendrik Loyen († 1542), vicecurieit-kanunnik in Breda, begon men de naamdag van sint Josef te vieren. Een typerend voorbeeld voor de veranderingen die zich in de loop van de zestiende eeuw in de devotie voltrokken. Behalve voedstervader Josef moet tot deze categorie ‘gezinsfeesten’ ook gerekend worden Anna, welke dag in Breda ongebruikelijkerwijs hoogst plechtig werd gevierd. Het feest van de Naam Jesus was een product van de franciscaanse observatie die tijdens de tweede helft van de vijftiende eeuw aan invloed won. Dit jonge facet in de verering van Christus werd gekozen door de in 1541 opgerichte rederijkerskamer De Oranjeboom, die zich onder patronage stelde van de Naam Jezus. Invloed van toenmalige ombuiging zien we ook in de kerkvader Hieronymus, die anders dan algemeen gebruikelijk hier ter plaatse een groot feest voorstelde. Barbara werd elders evenmin naar voren gehaald door een hoogst plechtige viering. We houden dit op relatief late ontwikkelingen.

In oorsprong zal de Bredase kalender er anders hebben uitgezien. Een tiental *duplex*-feesten vond introductie bij de kapittelhervorming van 1465.⁴¹ De belangrijkste feestdagen waren vroeger uiteraard beperkt in aantal geweest. Vooral de verschillende Mariadagen kregen in de aan haar gewijde kerk te Breda aandacht. Plechtige viering vond ook plaats op het minder gebruikelijke Maria ter Sneeuw (*Nives*), zoals in het diocees Doornik. Daarentegen beperkte men zich tot een *duplex* bij Maria Dolores. Er lijken in het Bredase program meer Doornikse/Reimse invloeden te bespeuren zoals de ongebruikelijke *duplex* van Ambrosius. De kluizenares Maria Egypte werd naar Doorniks gebruik op 2 april herdacht. Elders viel *Transfiguratio Domini* op 6 augustus, in Breda echter een dag later, zoals in Utrecht gebruikelijk was. Bartholomeus, Augustinus en Dionisius stelden elders geen bijzondere feestdag voor. De geografische ligging van het Land van Breda, grenzend aan de bisdommen Utrecht en Kamerijk/Cambrai (F), verklaart deze variatie ten dele. Deels zouden vroegere invloeden van de Vlaamse heren van Breda, de Van Gaverens en van Raseghems, hierin kunnen doorspelen.

Vast en variabel

Veel feestdagen lagen exact op een datum vast; andere waren afhankelijk van de variabele paasdatum en vielen ieder jaar op andere dagen. Pasen, Pinksteren, Sacramentsdag en Hemelvaart, alle hoogtijdagen van de hoogste categorie, zweefden gedurende de eerste jaarhelft hier doorheen. Strikt genomen begon het kerkelijk-liturgisch jaar met Pasen, zodat vanuit geestelijk standpunt het jaar telkens verschoof en niet ieder jaar even lang was. Soms gold de regel dat bepaalde feesten niet konden samengaan.⁴² De meerderheid viel in de tweede helft van het kalenderjaar; vooral rond Kerstmis volgden hoogtijdagen elkaar op. Ook eind november kende zo’n blok (21-25 november). Bij de vieringen paste men wel de kleur van de liturgische kleding aan, maar vóór Trente bestond daarvoor geen vastgelegd schema. De middeleeuwer had een afwijkende kleurenappreciatie.

Aan de kerkelijke cycli paste zich het maatschappelijk leven aan. Belangrijke feestdagen gingen gepaard met een veertigdaagse periode met onthouding van allerlei geneugten des levens. Oorspronkelijk bestonden er vastenperioden voorafgaand aan Pasen, Kerstmis en dergelijke hoogtijdagen. Zo mocht er geen vlees of zuivelproducten worden gegeten waardoor de gelovigen dan meer vis aten. Zieken en zwangere vrouwen behoefden zich hieraan niet streng te houden. Bisschoppelijke dispensatie werd naar Breda overgebriefd en plechtig afgekondigd.⁴³

De vaste en verschuivende feestdagen keerden ieder jaar terug en vormden een geïntegreerde jaarcyclus. Naast deze jaar- en weekcyclus bestond er een dagindeling die typisch kerkelijk was. De zeven getijden van de geestelijken die met klokgelui werden aangegeven, gaven het dagritme aan. Bij het kriecken van de dag vonden in de Onze-Lieve-Vrouwekerk de eerste godsdienstoefeningen plaats. Zij heetten de metten, lauden en/of priemen die vooral door de kanunniken en kapelaans werden verzorgd. Een tweede reeks vond plaats rond de miscelebratie, namelijk de tertsen en sexten. In de middag volgden de nonen en vespers, en tenslotte bij het begin van de avond de completen. Ieder van deze dagcycli volgde een bepaalde voorgeschreven liturgie. Afhankelijk van de lengte van de dag in de zomer (5-20 uur) of winter (9-16 uur) (in tegenstelling tot gelijke duur van het uur bij de moderne zomer- en wintertijd) vielen de 'uren' langer of korter uit. Absoluut gesproken kan dit naar huidige begrippen neerkomen op vier uren verschil. Daarna heerste de nachtrust: de geestelijkheid stopte met de eredienst. Van de leken werd verwacht dat zij niet meer werkten; de stadspoorten gingen dicht. Verschillende klokken in de kerktoren gaven de dagdelen aan, zoals de priemklok het begin van de eredienst aangaf, de poortklok het openen en sluiten van de stadspoorten aankondigde, en de werkklok de arbeidstijden regelde.⁴⁴ De tijd vlak voor Pasen stond als het ware stil van Witte Donderdag tot Paasavond, toen de klokken drie dagen lang zwegen. Met het ontsteken van de paaskaars op Paaszaterdag begon een nieuwe jaarcyclus.

Tabel 3. *Schema van kerkelijk dagritme*

Benaming	Dagdeel	Zomertijd	Wintertijd	Dienst in kerk	Klokgelui
Priemen/metten/lauden*	Ochtend	5.00 uur	9.00 uurt	Allerzielenmis	Poortklok/priemklok
Tertsen		7.00	10.00		Werkklok
Sexten	Middag	9.00	11.00	Hoogmis	Bedeklok
Nonen*		12.00	12.00		
Vespers*	Avond	18.00	15.00		Werkklok
Completen		20.00	16.00	Lof	Poortklok

* belangrijkste getijden volgens: 1426, 19 september en 1463, 23 maart respectievelijk 8 mei.

Variaties en accenten

Het Bredase kapittel onderhield op bepaalde dagen feesten waaraan de andere kerkelijke instanties in principe niet deelnamen. Soms werd deelname bij wijze van gunst of uitzondering toegestaan aan deze of gene, onder wie de pastoor of de kape-

laans het eerst in aanmerking kwamen. Door het oksaal tussen hoogkoor en schip was dit aspect van het kerkelijk leven minder zichtbaar voor het kerkvolk. Voor hen was dit ook niet bedoeld; het gaf extra accent aan het besloten leven voor een naar binnen gericht gezelschap. We willen in dit verband daarop kort ingaan om een contrast te verkrijgen met de kapelaansfeesten. De pastoor sloot zich veelal bij de kanunniken aan.

Op het necrologium van het kapittel volgde een apart hoofdstuk voor dergelijke eigen feestdagen waarop de kanunniken en hun ondergeschikten extra uitkeringen in geld, wijn of brood tegemoet konden zien. Deze aparte fundaties waren van betrekkelijk jonge datum, namelijk na de reorganisatie van 1463. De oudste dateert van 1464; de meeste ontstonden pas in de loop van de eerste helft van de zestiende eeuw.⁴⁵

Tabel 4. *Buitengewone feestdagen van het kapittel*

Maand, dag met schenker	fundatiebedrag	
	rgld. st.	ort
januari:		
maandag na eerste zondag voor hoogmis (Karel Oudaert, Jeroen Boiaert [Dublioul])		
17 jan: anniversarium deken Karel Oudaert [1522]	6.-.-	
Nomen Jesu: zie NKAP op datum [onbekend]		
februari		
maandag na eerste zondag voor hoogmis (Karel Oudaert, Jeroen Dublioul)		
maart		
maandag na eerste zondag voor hoogmis (Karel Oudaert, Jeroen Dublioul)		
Maria Annuntiatio: fundatie kanunnik Zebrecht Nele [1464 febr. 24]	0.39.2	
april		
maandag na eerste zondag voor hoogmis (Karel Oudaert, Jeroen Dublioul)		
mei		
maandag na eerste zondag voor hoogmis (Karel Oudaert, Jeroen Dublioul)		
Maria Dolores: fundatie Johanna d.v. Godfried Pigghen [onbekend]		
Servaas: fundatie kanunnik Servaas van Meer [1510]		
juni		
maandag na eerste zondag voor hoogmis (Karel Oudaert; -)		
Petrus en Paulus: fundatie kanunnik Nele [1464]		
Sacramentsdag: fundatie deken Karel Oudaert [1499 mei 17]	5.10. -	
Translatio Servaas: fundatie kanunnik Servaas van Meer [1510]		
juli		
maandag na eerste zondag voor hoogmis (Karel Oudaert, Jeroen Dublioul)		
Anna: fundatie Margareta x Johan Boudewijns [onbekend]	4.04.2	
augustus		
maandag na eerste zondag voor hoogmis (Karel Oudaert, Jeroen Dublioul)		
Maria Nives: fundatie kanunnik Vuchtschoot [† 1517]		
Maria Assumptio: fundatie kanunnik Nele [1464]		
september		
maandag na eerste zondag voor hoogmis (Karel Oudaert, -)		
Hieronimus: fundatie Jeroen Dublioul [1539-1556]	8.08.-	
oktober		
maandag na eerste zondag voor hoogmis (Karel Oudaert, -)		
Lucas: fundatie kanunnik Nele [1464]		
Gummarus: fundatie kanunnik Gummarus Dries [1446?]		
november		
maandag na eerste zondag voor hoogmis (Karel Oudaert, Jeroen Dublioul)		
Maria Presentatio: fundatie kanunnik Willem van Oosterzeel [na 1515]	3.03.-	
december		
maandag na eerste zondag voor hoogmis (Karel Oudaert, Jeroen Dublioul)		
Nicolaas: fundatie kanunnik Nele [1464]		
Lucia: woensdag na = Gouden Mis / voor Salve Regina: fundatie kanunnik Vuchtschoot [† 1517]		

Het toeval wil dat de 29 fundaties vrij aardig verspreid waren over het jaar; doorgaans vonden er twee of drie per maand plaats. Enerzijds stelden zij memoriediensten voor ter herinnering aan prelaten. Bovenop de te gedenken sterfdag hadden namelijk de dekens Oudaert († 1522) en Dublioul († 1556) fondsen ingesteld voor maandelijks diensten. In principe voor beiden iedere maandag na de eerste zondag van de maand.⁴⁶ Aan deze twee zelfbewuste figuren konden anderen zich blijkbaar niet meten. Latere Bredase kapitteldekens zouden andere wegen bewandelen om hun zieleheil veilig te stellen.⁴⁷ Alleen de dadelijk te behandelen fundatie-Van Nele uit 1464 kan door zijn veelomvattendheid hiermee op een lijn gesteld worden.

Anderzijds ging het bij zestien feestdagen om gepropageerde devoties. In de traditionele lijn kreeg de Mariaverering extra cachet en nieuwe impulsen. Maria Boodschap, Ontvangenis, Aanbieding en Ter Sneeuw – allemaal Bredase *triplexen* en *duplexen* – dankzij de kanunniken Van Nele, Vuchtschoot († 1517) en Willem van Oosterzeel († ná 1515), terwijl Maria Dolores ofwel de Piëta door een initiatief van een vrouw naar voren werd gehaald. Kanunnik Vuchtschoot maakte een kleurrijke Gouden Mis halverwege december mogelijk. Dankzij deken Oudaert had Sacramentsdag al sinds 1499 extra aandacht bij de koorheren gekregen. Dit op Christus geconcentreerde feest werd alleen aangevuld met de Naam Jesus. Aan eigen naamdagen hechtten Bredase kanunniken toen meer belang waardoor gelijknamige heiligen naar voren werden gehaald. Servaas van Meer richtte zich op Servaas en diens heiligverklaring (*translatio*), Gomarus Dries [† 1446] op Gummarus en de bekende deken Jérôme Dublioul op Hieronymus.⁴⁸ Kanunnik Van Nele wenste ook Petrus en Paulus, Nicolaas en Lucas naar voren te halen. Dergelijke accentueringen bestonden dankzij initiatieven uit eigen kring. Buitenstaanders en dan nog allen vrouwen, waren uitzonderingen op de regel. Zo stimuleerde een vrouw de verering voor Anna. De extra fundaties vulden met name blijkens uitbetalingen aan zangers, organisten en regisseurs de muzikale en theatrale omlijsting aan. Het kerkbestuur moest ervoor zorgen dat er op het hoogkoor houtskool brandde om de kilte voor de koorheren te verdrijven.⁴⁹

Uniformiteit en diversiteit

De kapelaans sloten zich in de regel bij de kapittelheren aan en namen met hen plaats in de koorbanken. Hun necrologium geeft het vaste feesteigen voor de kapelaans summier weer; niet systematisch echter de manier waarop.⁵⁰ In principe op dezelfde dagen als het kapittel. Supplementaire feestdagen zijn onbekend bij de kapelaans. Alle *triplex*-hoogtijdagen vierden koorheren en kapelaans gezamenlijk, maar bij de *duplex*-dagen deden de kapelaans op Naam Jesus (15 januari), Laurens (10 augustus) en de oktaaf van Maria Hemelvaart (22 augustus) niet mee. Daartegenover stelden zij op hooguit een paar dagen in het jaar hun eigen *duplex*: heiligeloze 15 mei, Egidius (1 september, 9 *lectiones*) en Hieronymus (30 september, *triplex*), waarmee zij abt Egidius (Saint Gilles, F) opwaardeerden, maar in de opwaardering van kerkvader Hieronymus door de kanunniken nog tot omstreeks 1540 niet meedingen. De 15^e mei dat bijna nergens een feestdag voorstelde, moet voor de Bredase kapelaans een bijzondere dag zijn geweest.⁵¹

De verschillen zijn het grootst bij de minder belangrijke feestdagen. Enkele dagen vinden wij bij de kapelaans niet terug.⁵² Daarentegen kenden de kapelaans weer een groot aantal dagen met negen lezingen, omdat zij minstens vier *duplexen* niet als zodanig vierden. Het meest opvallend mag Kruisverheffing (14 september) heten in verband met de dadelijk te bespreken Bredase Kruisverering.⁵³ Uniek Bredaas waren zo: 5 maart en 31 oktober (beide naamloos). Dit patroon hield nauwelijks verband met hun bijzondere opdrachten. Naast feestdagen met negen lezingen kenden zij voor vijf dagen in het jaar slechts drie lezingen.⁵⁴ Herdacht het kapittel Domicianus (7 mei) met negen, de kapelaans hielden het op dit typisch Luiks eigen bij drie. Daags daarvoor hadden de kapelaans er volgens Doornikse gewoonte al drie gehouden ter gelegenheid van Johannes voor de Latijnse Poort (6 mei), deden de Bredase koorheren niets bijzonders.

De eigen gang die de kapelaans gingen, spreekt het sterkst uit hun feesten zonder dat altijd duidelijk wordt welk accent zij eraan gaven. Aan het begin van het kalenderjaar waren de Bredase kapelaans bijzonder actief, terwijl het kapittel weinig meer deed dan de grote feestdagen Besnijdenis/Circumcisio (1 januari) en Epifanie, beter bekend als Driekoningen (5 lees 6 januari). Aaneensluitend vulden de kapelaans de tussentijd op (2 t/m 4 januari) met de [Octaaf] van Stephanus (2 januari), [Octaaf] van Johannes (3 januari), Octaaf van Onnozele Kinderen (4 januari). Feesten op Fabianus en Sebastianus (20 januari), Scholastica (10 februari), Valentinus (14 februari), Juliana (16 februari), Tiburtius en Valerianus (14 april), Servatius (15 mei = 13 mei), Cosmas en Damianus (27 september), evenals Willibrordus (7 november) hingen meestal niet samen met altaren die zij bedienden. Die dagen vormden wellicht een contrapunt tegenover het kapittel met wie zij weer wel de Bekering van Paulus/Conversio Pauli (24 januari), de apostel Mathias (24 februari) en Petrus en Paulus (29 juli = 29 juni) herdachten. Reeds in 1463 protesteerden de kapelaans tegen extra feestdagen die het kapittel hen wilde opdringen.⁵⁵ Nog eind zestiende eeuw verklaarden zij zich niet meer akkoord met de detaillistische voorschriften bij de extra feestdagen die het kapittel vierde.⁵⁶

Het gevolg was dat het klerikale leven in de Onze-Lieve-Vrouwekerk permanent volgens verschillende programma's verliep. Welk programma de pastoor volgde, weten we strikt genomen niet, maar zeker vanaf 1456 nam hij voor zover aanwezig deel aan de kapitteldiensten. We zullen zien dat daarnaast nog vele kapelaans in de loop van de dag missen lazen en een paar kapelaans wat pastorale taken waarnamen. Bij de vele geestelijken die af en aan liepen, voegde zich nog het volk dat om devotie maar ook zo maar de kerk in- en uitliep. Het is de vraag in hoeverre het kerkvolk met een eigen seizoensgebonden beleving van het kalenderjaar zich aansloot bij deze klerikale feesten. Voelden parochianen zich soms aangetrokken tot andere heiligen en andersoortige feesten? Juist de heiligenverering en devoties die niet in de hierboven behandelde kalenders voorkomen, geven een indicatie wat onder het volk leefde.

Gebruiken en gewoonten

Het belangrijkste document in de relatie tussen pastoor en parochianen vormt

een overeenkomst uit 1381, die nog in origineel in het stadsarchief bewaard is gebleven en waarvan telkens weer afschriften werden opgenomen in de belangrijkste privégeboeken van de stad en de kerk.⁵⁷ Zo'n twee honderd jaar bleven de elf overeengekomen bepalingen van kracht ondanks de afsplitsing van Terheijden. Pas vanuit Rome voorgeschreven contrareformatorische richtlijnen zouden aan lokale middeleeuwse gebruiken een eind stellen. Uitzonderlijk was het Bredase document toch niet. Elders, ook in het Land van Breda maar wel later bestonden soortgelijke regelingen.⁵⁸

Pastoor was indertijd Johan Slootmaker die al minstens vanaf 1355 de post in persoon bekleedde. Tijdens zijn pastoraat kennen we overigens geen vicecureit. Als eerste assistent werd in de overeenkomst van 1381 de koster genoemd. Er bestonden kennelijk reeds enige tijd conflicten over afdrachten die de parochianen aan hun geestelijke herder verschuldigd waren. In hoeverre de persoon van Slootmaker hieraan debet was, blijft ongewis. Eerder zal men in de overeenkomst een emancipatie van de parochianen mogen zien. Het betrof voornamelijk betalingen voor bepaalde handelingen zogeheten 'stoolrechten', in het bijzonder de mate en hoogte.⁵⁹ Vanaf de dertiende eeuw waren dergelijke betalingen aan de parochiële geestelijkheid in zwang gekomen.

Tabel 5. *Regeling omtrent stoolgelden 1381*

Handeling	Pastoor	Koster
Doop	$\frac{3}{4}$ engels	$\frac{1}{4}$ engels
eerste communie (4 x per jaar)	1 zwarte [grote]	
Laatste sacramenten	gratis / gift	
laatste sacramenten buiten de parochie	2 engels	1 engels
Ondertrouw	Gratis	
optekening van ondertrouw		$\frac{1}{2}$ oude grote
Trouwen	3 kaarsen, 1 penning	1 hollands
Trouwen: oplegging van Johannes evangelie	1 penning	
Trouwen: offer tijdens mis	Facultatief	
Huwelijk: verklaring / afkondiging 3 olde grote		
Huwelijk: voltrekking	paar handschoenen maaltijd = 2 engels	maaltijd = 2 engels
kerkgang door kraamvrouw	Facultatief	
Kerkgang: oplegging van Johannes evangelie	1 penning	1 hollands
Begrafenis: (van buiten) / voor (hoog)mis	1 olde groten	
Begrafenis: kind	2 engels	
Begrafenis: jaargetijden (7 maanden)	Facultatief	
Provendenbrood	Pasen	Kerstmis
Landbouwer: minimaal 1 veertel	2 broden = 2 engels	2 broden = 2 engels
maximaal 1 veertel	1 brood = 1 engels	1 brood = 1 engels
ander huishouden	1 hollands	1 hollands
eenpersoonshuishouden	$\frac{1}{2}$ hollands	$\frac{1}{2}$ hollands
Kostergeld		
(Bamis): huishouden		1 hollands
Kostergeld: eenpersoonshuishouden		$\frac{1}{2}$ hollands
Luigeld: begrafenis van volwassene		1 olde grote
Luigeld: begrafenis van kind		$\frac{1}{2}$ olde grote
beieren op feestdagen		2 engels
Kruisprocessie [Pinkstermaandag]		4 engels [à $\frac{1}{3}$ grote]

De stooelgelden behoorden tot het basisinkomen van de plaatselijke geestelijkheid, waarbij de vaste afdrachten door de parochianen met Pasen, Kerstmis (25 december) en Bamis (1 oktober) de meest wezenlijke waren. In de hiervoor besproken pastoorsrekening treft men de stooelrechten vanzelfsprekend niet aan; deze kwamen toe aan de dienstdoende vicecureit. De mengeling van afdrachten in natura en uiteenlopende muntsoorten maakt een ordelijke vergelijking lastig. Huwelijk en begravenis brachten de hoogste onkosten met zich mee. De grafrechten waren al rond 1375 door het stadsbestuur vastgelegd.⁶⁰ Van hogerhand werd de in acht-neming van de zondagsrust voorgeschreven. Ambtelijke en commerciële handelingen waren in principe verboden.⁶¹ Overtredingen en maatregelen daartegen moeten talloos zijn geweest, want gezagsgetrouw zullen ook de Bredanaars toch beslist niet altijd zijn geweest, hoewel ze ternauwernood zijn gedocumenteerd.⁶² De meest zware straf die de parochiegemeenschap kon treffen was een interdict, waarbij alle religieuze activiteiten werden stilgelegd. De clerus ging bij wijze van spreken in staking; het volk werd het heil onthouden. Op individueel niveau liep men het gevaar met excommunicatie te worden gestraft. De strafrechterlijke kant van het kerkelijk regiem blijft bij gebrek aan overgeleverde officiaalarchieven een groot zwart gat. Hoogstens maatregelen dan wel dispensatieregelingen voor de Bredase clerus zijn bekend, die juist ten aanzien van de Onze-Lieve-Vrouwekerk weinig opleveren in verband met de overheersende positie van het kapittel. Zo komt hierin niet één kapelaan ter sprake.⁶³

Koster en assistenten

Al tijdens de middeleeuwen werden registers over de doop (*matrikels*) in Luikse landdekenaten bijgehouden, al zijn er geen overgeleverd. Dat was de taak van de koster (*matricularius*). Overgeleverde registraties van huwelijk en begraving door de clerus ademen eerder een posttridentinische geest.⁶⁴ De koster was altijd een geestelijke, aanvankelijk met lagere wijding. Later blijkt in Breda deze ook priester te zijn. Te beginnen met Wouter van Ykel in 1381 kennen we enige namen van de eerst aangewezen assistent van de pastoor dan wel vicecureit bij de zielzorg. Voor deze kerkelijke functionaris bestond kennelijk geen eigen fonds. Zij konden soms evenals de pastoor begiftigingen bij testament tegemoet zien.⁶⁵ Na het midden van de vijftiende eeuw stonden zij blijkbaar in minder hoog aanzien. Hendrik van Rijsbergen rond 1545 en de in 1570 overleden Hendrik Zebrechts combineerden dit ambt met een kapelanie. De laatste koster Steven Hendriksz was een getrouwd man. Uiteindelijk fungeerden er tegelijkertijd twee kosteren, die bij eed aan het kapittel waren onderworpen.⁶⁶ Een voor het hoogkoor, een voor het pastoorskoor.

Het sluiten van de kerkdeuren en het luiden van de klokken vielen vanouds onder de competentie van de koster. Hij ontving jaarlijks twee gulden extra om *Onsen Heren te cleppen onder die hoochmisse*.⁶⁷ Voor het luiden van de grote klok bij blijde gebeurtenissen en droeve tijdingen, zoals verwelkoming van hoge gasten, koninklijke herdenkingsdiensten of overwinningen, kreeg hij aparte vergoedingen.⁶⁸ Met kerkwijdingsdag (kermis) hing hij op de toren de vlag uit. Geleidelijk verschoven minderwaardige activiteiten naar allerlei hulpkrachten, zoals de 'kerkeknecht' die meer

aan onze huidige voorstelling van lekenkoster beantwoordt.⁶⁹ Een ‘hondenslager’ moest voorkomen dat de orde uit de hand liep.⁷⁰ Zwarte Zusters, die al dagelijks de mis in de kerk bijwoonden, verleenden assistentie voor de eredienst.⁷¹ Een beiaardier nam sinds circa 1505 de taak voor zijn rekening klokken melodieus te bespelen.⁷² Het aansteken van olielampen hield de koster onder zich en hij werd voor deze extra taak apart beloond.

PAROCHIANEN EN DE DEVOTIES

Binnen het kader van de parochie voltrokken zich tijdens een mensenleven verschillende gebeurtenissen die de parochiaan in contact brachten met de pastoor of onderpastoor (*vicareit*). Sommige waren essentieel voor de christen en golden dan ook voor iedereen, namelijk dopen en begraven. Niet gedoopt of begraven worden was de grootste angst die de middeleeuwer kende. Dat kon pasgeboren kinderen dan wel ter dood veroordeelden overkomen; zij mochten dan ook niet in gewijde aarde worden begraven. Andere christelijke handelingen hingen af van de persoonlijke levensvervulling, zoals huwen en kinderen krijgen.

Daartegenover konden de parochianen initiatieven ontplooien om bepaalde religieuze uitingen zelf gestalte te geven. Het kapittel en de parochiegeestelijkheid gaven hiervoor ruimte; tegenwerkingen komen we in Breda weinig tegen. Hoogstens traden de kerkelijke en wereldlijke autoriteiten corrigerend op. Speciale aandacht trekken de broederschappen verbonden aan de Onze-Lieve-Vrouwekerk, waar ook schutterijen, ambachten en rederijkers van zich deden spreken.

Dopen en begraven

Begin en einde van het leven als christen werden gemarkeerd door de doop kort na de geboorte respectievelijk de uitvaart drie dagen na overlijden. Het toedienen van de sacramenten bij het dopen en het sterven waren in beginsel de hoofdtaak van de pastoor tegenover de gelovigen. Andere priesters in de kerk verstrekten deze zelden en verleenden soms hooguit assistentie.

Het dopen speelde zich af in de westhoek van de kerk, de minst sacrale kant van het gebouw, vlak bij de officiële ingang onder de toren. Van een doopkapel als zodanig horen we nooit; wellicht stond er al lang een stenen doopvont – het oudste attribuut na het hoogaltaar – in de zuidelijke hoek.⁷³ Goed gedocumenteerd en vrij gaaf bewaard is de bronzen doopvont die in 1540 werd aangeschaft bij een Mechelse bronsgieter.⁷⁴ De nieuwe vont stond vanaf het begin in een eigen met een hek afgesloten zijkapel. Bij het doopsel waren *peter* en *meter* als doopgetuigen altijd aanwezig. De hierdoor gecreëerde spirituele verwantschap werd destijds even belangrijk geacht als de bloedband. Zo was het incestgebod, dat wil zeggen het huwelijksbeletsel tussen naaste verwanten, hierop eveneens van toepassing.⁷⁵ Hiermee in verband staande betalingen gaan in de kerkrekeningen schuil onder schenkingen van allerlei aard aan de kerk. Aan de hand hiervan kunnen we geen cijfermatige indruk aanreiken om hoeveel dopelingen het in Breda ging. De plechtige toetreding tot de christelijke gemeenschap is zelden expliciet gedocumenteerd.⁷⁶ Het oudst overgeleverde Bredase

doopboek werd vanaf april 1582 bijgehouden door pastoor Gobbinx, zodat de laatste acht jaar van de katholieke praktijk aan het licht komt.⁷⁷ Maandelijks liet gemiddeld een twintigtal personen zich dopen. Na de doopplechtigheid richtten familie en vrienden thuis een groot feest aan. Van stadswege ging men optreden tegen de ergste uitwassen van die feesten.⁷⁸

Iedere christen had recht op een uitvaartmis (*requiem*) en een kerkelijke teraardebestelling. De uitvaart kon verschillende vormen aannemen al naar gelang men geld ervoor overhad. De begrafenisstoet trok meestal vanuit het sterfhuis linea recta naar de kerk. Alleen bij belangrijke personen konden doelbewust grotere trajecten worden afgelegd. Met de meeste pomp en onder massale belangstelling zullen lijkstoeten van de heren van Breda hebben rondgetrokken. Vanaf de zestiende eeuw kregen zij steeds grootsere renaissance-ensceneringen met de nodige politieke lading. Zo nam de cortège van graaf Hendrik III eind september 1538, waarvan we een verslag kennen, een route vanuit het Kasteel via de Markt, Ridderstraat, Karrestraat en Torenstraat om door de hoofdingang de kerk stapvoets te betreden.⁷⁹ De hele kerk was toen in zwart gehuld. Vanzelfsprekend voltrok zich de uitvaart van de gewone parochiaan meestal volgens een veel soberder programma.

De overgrote meerderheid van de Bredanaars werd begraven midden in de stad op het gewijde kerkhof, buiten rond de kerk. Geestelijken en rijke personen werden begraven binnenin de kerk: clerici op of bij het koor, rijken in het schip. Hiervoor moesten grafrechten worden gekocht, gedurende de tweede helft van de zestiende eeuw voor zes gulden.⁸⁰ In verband met de gelden die aan het kerkbestuur toevielen, is dit aspect in principe gedocumenteerd. Vóór de Reformatie bleven echter over slechts drie jaren (1586-1587 en 1589) boekingen op dit onderdeel bewaard. Meteen springen in het oog het hoge aantal kinderen en de sterfte onder minderbedeelden; beide categorieën werden bijna allemaal anoniem ter aarde besteld. De verhouding tussen begraven binnen of buiten de kerk kan geïllustreerd worden met cijfers uit die boekjaren; ongeveer één op vijf.⁸¹ Eind zestiende eeuw vonden zo'n tien begrafenis- sen per maand plaats. De pastoor begroef globaal 125 parochianen per jaar, zodat er eens in de drie dagen uitsluitend op de ochtend een begrafenis plaatsvond. De graf- delver ontving zijn loon als 'begravenisondernemer' niet van de kerkmeesters.⁸² De overledene werd 'overluid'. Het luigeld ging traditioneel naar de koster. Het gebruik van baar en baarkleed bracht extra kosten voor de familie met zich mee.⁸³ Typisch middeleeuws gebruik, maar geenszins verplicht, was het doen van giften bij de be- grafenis. Meestal bleven de bedragen beneden de twee gulden. Rond de vijf stuivers lijkt wel de minimale bijdrage, zelfs bij de allerarmsten.

Binnenin de kerk zijn nog een vijftigtal grafplaten bewaard gebleven die dateren van vóór 1590. De meeste zerken liggen niet meer op hun oorspronkelijke plaats.⁸⁴ Zij dateren overwegend uit de eerste helft van de zestiende eeuw en zijn voor zover het gewone parochianen betreft vrij uniform. Het standaardtype bestaat uit een om- lijsting met de vier evangelistsymbolen op de hoeken en een randschrift met in het midden een aan linten opgehangen wapenschild. Afbeeldingen van figuren (bijvoor- beeld kruis of doodskop) en spreuken zijn weinig gangbaar. Dure exemplaren ken- den een koperen plaat die meestal verdwenen is. De minst kostbare, figuurloze zer- ken geven slechts een kale tekstregel.⁸⁵

5. Doopvont, 1540/44

Van het Bredase kerkhof bestaat geen enkel spoor meer dat aan de eeuwenlange funeraire bestemming herinnert. Na de opheffing in 1828 werd de hele locatie geruimd. Binnen het ommuurde terrein lag destijds bestrating en er bevonden zich verschillende gebouwen en werkplaatsen, overblijfsels van de jarenlange bouwwerkzaamheden die inmiddels een herbestemming hadden gekregen. Zo liet men de hijsinstallatie staan die voortaan dienst deed als 'stadswaag'. Eenkamerwoninkjes en winkels vormden sinds omstreeks 1540 een rij kerkhuisjes die pas in de twintigste eeuw om 'esthetische' redenen werden gesloopt.⁸⁶ Langs de noordrand waren bomen neergezet om reigers te laten nestelen.⁸⁷ Op de hoek van de latere Havermarkt stond een knekelhuisje.⁸⁸ Zo bevond zich bij de ingang onder een afdakje een *Ons Lief Heer opten Steen* ofwel een *Schmerzensmann*.⁸⁹ Elders stond beschermd achter hekwerk een Heilig Graf.⁹⁰ Her en der markeerden houten graftekens en stenen zerken, waarvan er al in 1580 werden weggehaald, een begraving.⁹¹ Bij bepaalde gelegenheden werd het terrein gereinigd en liet men graven ruimen.⁹²

Was de doop als inauguratie in de christelijke gemeenschap een eenmalige gebeurtenis, omdat toen verjaardagen niet maar naamdagen wel werden gevierd, de dood respectievelijk de begrafenis daarentegen had een repetitief karakter. Eén maand na de droeve gebeurtenis werd in de kerk voor de overledene een speciale herdenkingsdienst gehouden, de 'dertigste'.⁹³ Veel mensen werden na verloop van een jaar op de gedenkwaardige dag zelf nogmaals herdacht. De beter gesitueerden konden dit aspect met geld verder uitbreiden, tot ten eeuwigen dagen toe. De pastoor kondigde dergelijke memordiensten af en las de naam van de te herdenken parochianen vanaf de kansel voor.

Bij alle dodenherdenkingen speelden twee elementen een rol die in de middeleeuwen, hoe de accenten ook konden verschillen, nooit ontbraken. Naastenliefde (*caritas*) en dodenmaal vormden keerzijden van een en dezelfde medaille. Daadwerkelijk zat in privé sfeer een groot gezelschap aan na de begrafenis. Tegelijkertijd vonden uitdelingen plaats in de vorm van brood, kleding, schoenen of anders neutraal in aalmoezen. Bedeling aan armen en fêtering aan clerici gaf vorm aan de jaarlijkse herdenkingen.

Kerkgang en collectes

Van iedere parochiaan werd verwacht dat hij of zij 's zondags naar de kerk kwam, de mis bijwoonde en de preek aanhoorde. Dit gold zeker voor de belangrijkste kerkelijke feestdagen, Pasen voorop. Voor het kerkvolk dat vanaf veertienjarige leeftijd ter communie mocht, werden door het kerkbestuur brood of hosties aangeschaft. De vooraf bestelde hoeveelheden 'brood' geven een indruk van het aantal kerkgaande gelovigen, die van 4.000 rond 1525 kon oplopen tot 8.000 tien jaar later.⁹⁴ Pastoor Dhooon ging in 1574 uit van 6.000 communicanten. Op kosten van het kerkbestuur werd standaard (zoete rode Spaanse) wijn ingekocht. Met Kerstmis lijken we te doen te hebben met een beperkte uitreiking.⁹⁵ Met name met de Paasdagen ging het kerkvolk massaal ter communie onder gedaanten van brood en wijn.⁹⁶ Onder contrareformatorische invloed kreeg Pasen alle accent ten koste van de andere feestdagen. Dan was een vat wijn (ca. 140 liter) nodig.

Een paar verantwoordingen van collecteopbrengsten maken het mogelijk enige indruk te krijgen van het kerkbezoek en de betekenis die het kerkvolk eraan hechtte via giften. Vlak voor het einde van de traditionele geloofsopvatting, toen al nieuwe accenten doordrongen, gingen collectes 's zondags rond onder de preek en/of de hoogmis. Onder de Sacramentsmis op donderdag en de Mariamis op vrijdag gebeurde hetzelfde. Hooguit tien keer per jaar voelde het volk zich aangesproken beduidend meer te geven. De hogere opbrengsten zijn ook toe te schrijven aan een grotere opkomst en meer gulle gaven. Hoe dan ook, rond bepaalde hoogtijdagen kwamen bedragen van minstens enige guldens binnen tegenover anders totalen die bleven steken in de stuivers. Christelijke feestdagen rond Pasen, wanneer ook de eerste plechtige communie plaatsvond, traden zo op de voorgrond. De vooraanstaande plaats die Pinksteren innam, mede dankzij schenkingen vanwege stadsbestuur en ambachten, bewijzen het belang van dit feest voor de Bredase gemeenschap. Het Sacrament trok vlak voor het einde van de katholieke heerschappij meer belangstelling dan Maria, waarin de destijds levende geloofscontroverse tot uiting kwam. Menig klerikaal Mariafeest deed de meeste parochianen toen weinig. Noviteiten vormden toentertijd de Christoffelmis (27 september) en Anthonismis (17 januari). Alleen Antonius impliceerde een feest van de onderste categorie.

Het stond iedereen te allen tijden vrij giften te doen. Via 'godspenningen' kwamen doorgaans kleine bedragen binnen die individuen aan de kerk schonken. De aanleidingen waren zeer persoonlijk en konden dan ook legio zijn, maar overlijden blijkt wederom een factor van betekenis te zijn. De nauwgezette wijze van verantwoording door de kerkmeesters laat zien dat Bredanaars en vreemdelingen, met

naam en toenaam genoemd dan wel anoniem, soldaten, boeren of middenstanders, rijken of armen, maar doorgaans meer mannen dan vrouwen, eenvoudig (*schamel*) een *offer* brachten. Dat gebeurde globaal zo'n tien keer per maand. Er lijkt wel een bepaalde mate van tarieven te bestaan. Men gaf zes stuiver of meervouden daarvan, meestal twaalf of vierentwintig stuivers. Als minimale bijdrage gold vijf stuiver, terwijl bedragen van 20 of 25 stuiver als hoog te boek mogen staan.⁹⁷

Huwelijk en nageslacht

Het huwelijk, kerkelijk ingezegend, was een later ingevoerd zevende sacrament. Vanouds werd het samengaan van de partners opgevat als een privé aangelegenheid; het was een zaak tussen de betrokken families. De Kerk had wel het huwelijk gedefinieerd op de huwelijksbelofte (*consensus*) en niet op het in haar ogen verwerpelijke maar onvermijdelijke seksueel verkeer (*consumptio*). Huwelijkskwesaties vielen onder canoniek recht, waarmee de kerkelijke rechtbank van de officiaal een stroom van rechtszaken te verwerken kreeg. De eigenlijke huwelijksplechtigheid vond plaats in de openlucht voor het kerkgebouw, meestal in het westportaal, waar de huwelijkspartners in het openbaar en met Gods zegen elkaar trouw beloofden.

Kerkelijke bronnen geven weinig zicht op de middeleeuwse praktijk.⁹⁸ In de context van de Bredase stouwe rechten werden huwelijksaangelegenheden uitvoerig geregeld. De voor de kerk zo wezenlijke ondertrouw kon gratis gebeuren, maar trouwen was relatief duur. De gift van handschoenen, een van de weinige verplichtingen in natura, bevestigde symbolisch de band voor het leven. Men ging er al min of meer vanuit dat de pastoor persoonlijk niet alle bruiloftsfeesten kon bezoeken. Hij nam genoeg met een klein bedrag als compensatie. Doel van het huwelijk was nakomelingen voor de man. Zodra er een kind geboren was, diende het zo snel mogelijk gedoopt te worden, maar ook de moeder moest, eenmaal op krachten, een gang naar de kerk maken om haar dankbaarheid tegenover God te betonen. De kerkgang van de kraamvrouw, die bij die gelegenheid de parochiële geestelijkheid bedacht, bestond in wezen als reinigingsritueel.

Was het kind eenmaal opgegroeid, wat destijds – gauw de helft van de kinderen haalde de volwassenheid niet – verre van een vanzelfsprekendheid was, dan volgde de eerste communie. Die kerkelijke plechtigheid is op te vatten als een initiatie in de volwassenenwereld. Vanaf dat moment konden in principe jongens (12 jaar) en meisjes (14 jaar) trouwen. Het vormsel toedienen aan de jong volwassenen viel buiten de competentie van de pastoor. Dit confirmatieritueel bleef aan de bisschop voorbehouden. In de praktijk kwam zijn plaatsvervanger in geestelijke zaken, de suffragaan of wijbisschop, naar Breda, waar de Luikse prelaat allereerst met alle egards werd ontvangen door het stadsbestuur.⁹⁹ De prelaat blijkt nogal onregelmatig te komen. Ter gelegenheid van het vormsel droegen de ouders wederom bepaalde stouwe gelden af aan de clerus.

Kerk en stad

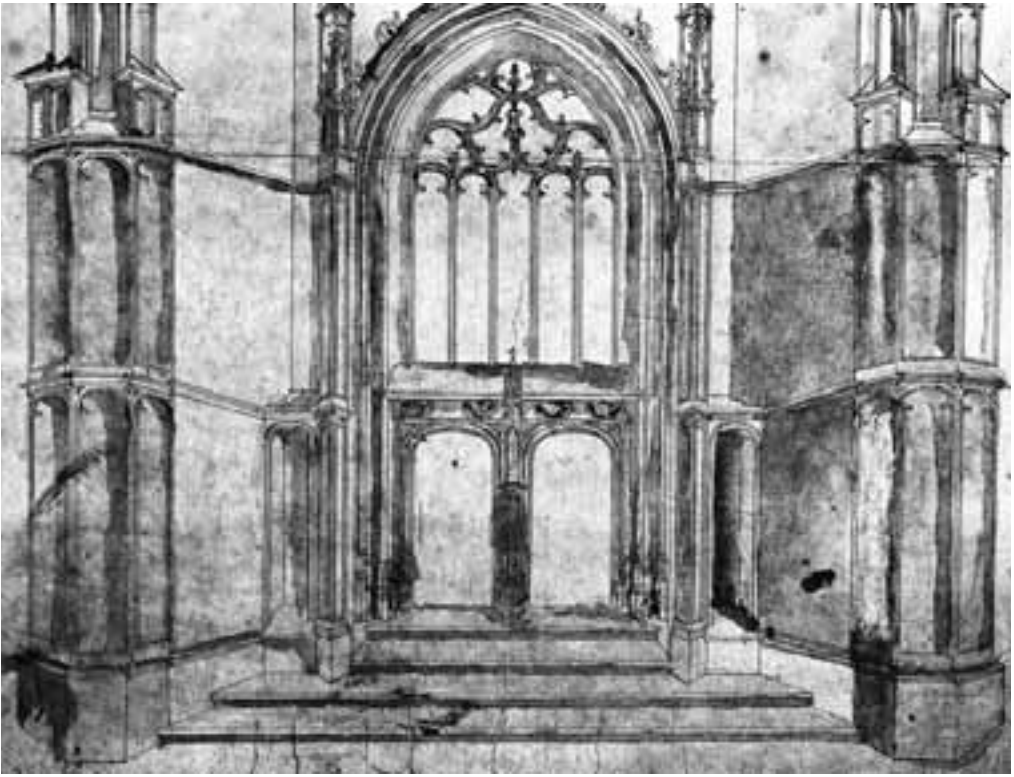
De pastoor stond garant voor de contacten tussen de kerkelijke en de wereldlij-

ke sfeer. Deze geestelijke dan wel zijn plaatsvervanger, de vicecureit, begeleidde de stervenden in hun laatste uren. Hij bracht tot in Teteringen het heilig Oliesel en de hostie naar de gelovige, over straat en begeleid door de koster met een lantaarn.¹⁰⁰ Betrekkelijk weinig constateren we dat de pastoor als getuige bij het opmaken van een testament aanwezig was.¹⁰¹ Op dit terrein ondervond hij sterke concurrentie van bedelmonniken die zijn parochianen de laatste biecht afnamen. De pastoor verstreekte desgewenst verklaringen van goed gedrag.¹⁰²

Boetedoening hoorde bij het christelijk leven dat beheerst werd door de leer van de Tien Geboden en de zeven hoofdzonden. De vergeving van zonden was sinds het Lateraans concilie van 1215 toevertrouwd aan de plaatselijke pastoor. Hij won hiermee aan moreel gezag over de parochianen, wat saamhorigheid creëerde en tegelijkertijd normen en waarden binnen de gemeenschap verstevigde. Biechten bij de pastoor deed men oorspronkelijk teruggetrokken achter het altaar. Een biechtstoel als meubelstuk in de kerk was van later datum; in 1525 werd er een gemaakt en geplaatst in het Sacramentskoor. Omdat de praktijk van de individuele biecht geen voorgeschreven financiële verplichting impliceerde, wordt dit aspect van het kerkelijk leven nauwelijks door de bronnen belicht. De uitzonderingen, met andere woorden zwaardere misdrijven springen eruit. Niet zozeer van kerkelijke zijde als wel vanuit het wereldlijke gezag konden in dergelijke gevallen straffen worden opgelegd met een religieus karakter. Opgelegde bedevaarten naar verre oorden waren een algemeen toegepast middel om deviante elementen uit de gemeenschap te verwijderen.¹⁰³ Bedelaars mochten zich op voorgeschreven momenten ophouden bij de kerkingang. Op de kerkdeuren hing men alle mogelijke mededelingen.

Bredase parochianen meenden bij testament een bijdrage te moeten leveren aan hun kathedraal te Luik.¹⁰⁴ De komst van de Luikse (tot in 1568) respectievelijk de Antwerpse (vanaf 1569) wijbisschop naar Breda kon, afgezien van het vormsel, ook samenhangen met andere activiteiten die hij waarnam. Zoals zijn naam aangeeft, bij voorbeeld het inwijden van sacrale zaken (kerken, kapellen, altaren of doopvont). In verband met de Onze-Lieve-Vrouwekerk staat zijn optreden al te weinig vast en geeft zijn aanwezigheid in Breda niet altijd een voltooide bouwfase aan de kerk weer.¹⁰⁵ In 1514 veroorzaakte een blinde man een ernstig incident waardoor een herinwijding moest plaatsvinden. Andere hoge prelaten deden Breda zelden aan.¹⁰⁶ In hoeverre afluathandelaren de stad bezochten, laat zich moeilijk peilen.¹⁰⁷ Daarentegen verschenen bedelmonniken met grote regelmaat. Het passie preken tijdens de vasten en de advent was een specialiteit van de minderbroeders, die door het stadsbestuur in tijden van crisis werden ingeschakeld.¹⁰⁸

De Bredanaars trokken de straat op om hun devotie te demonstreren. Op woensdag na Pasen werd in een processie de heilige Olie gehaald in de Johannieterkapel. Stadsbestuurders en kerkmeesters begeleidten de pastoor bij deze korte, jaarlijks terugkerende tocht over de Markt. Daarna gebruikten zij allen een maaltijd waarbij de kerkmeesters van Terheijden als voormalige parochianen tevens aanzaten.¹⁰⁹ Dit vormde het sobere contrareformatorische eindstadium van een lange ontwikkeling van Bredase processiecultuur, die terug te volgen is tot in de veertiende eeuw. Standaard vonden rond 1500 jaarlijks vier manifestaties plaats: een Sacraments-, een Maria- en de Niervaert- en de Kruisprocessie die verderop ter

6. Westelijk kerkportaal.

sprake komen.¹¹⁰ Zeker al begin vijftiende eeuw vond een belangrijke processie plaats die het stadskarakter van de parochie consolideerde. Jaarlijks in de week na sint Jansdag (24 juni) trok vanuit de Onze-Lieve-Vrouwekerk een stoet door de straten van Breda, nadat de pastoor een plechtige mis had gecelebreerd. Halteplaatsen of staties op de route waren Begijnhofkapel, Markendaalse kerk en Gasthuiskapel en markeerden aldus het gebied. Bedoeld om welvaart af te roepen mag men hierin een voorloper van bid- en dankdagen zien.¹¹¹ In de moeilijke jaren voor de Omwenteling in 1590 werden nog dergelijke ‘generale processies’ van hogerhand afgekondigd en gehouden.¹¹²

De Bredase kerktoren was voor de plaatselijke gemeenschap een bakken dat voor tal van andere dan religieuze doeleinden kon worden gebruikt, zoals bewaking of illuminatie. Als meest kwetsbare deel van het kerkgebouw vonden aan de toren voortdurend werkzaamheden plaats, vaak met stedelijke subsidie.¹¹³ De huidige 98 m hoge toren kwam na veertig jaren bouwen gereed. Start en voltooiing waren belangrijke momenten. Niet de graaf persoonlijk maar zijn hoogste vertegenwoordiger, drossaard Adam van Nispen legde in 1468 de eerste steen met een bouwoffer. Diens zoon, de prelaat Jan van Nispen zegende in 1509 het vergulde kruis, dat inclusief appel en haan de top bekroonde.¹¹⁴ Rond 1590 werd de Grote Toren de trots van de

stad. Het luiden van de grote klok kreeg gaandeweg in de zestiende eeuw steeds meer een politieke klank: koninklijke herdenkingsdiensten, blijde gebeurtenissen en oorlogsoverwinningen kregen zo nadrukkelijk aandacht.¹¹⁵

Kaarsen en lampen

Vanuit de geloofsgemeenschap kwamen vooral tegen 1500 initiatieven om bepaalde vieringen of devoties extra accent te geven. Men richtte zich op het Heilig Kruis, het ‘venerabel’ Sacrament, of de lijdende Christus. Door het creëren van fondsen die onder andere aan de kerkfabriek werden toevertrouwd, konden missen worden opgedragen, kaarsen met regelmaat worden ontstoken of (gods-)lampen permanent branden.

Een wezenlijk bestanddeel van de middeleeuwse liturgie en geloofsbeleving vormde het kaarsengebruik. Jaarlijks bij de herdenking van de kerkwijding brandden waskaarsen op de plaatsen van de wijdingskruisen aan de wand. Ook op straat liep men met kaarsen tijdens processies. Bij begrafenissen werden ‘lijkkaarsen’ gebruikt die na afloop aan de kerk werden geschonken. Kaarsen opsteken bij de doden was evenzeer gebruikelijk. Begijnen zetten die op grafzerken neer.¹¹⁶ Een waar lichtfestijn was begin februari Maria Lichtmis, *als men kersen draecht*.¹¹⁷ Het meeste gewicht kreeg vanzelfsprekend het lichtbrengende Paasritueel. De kerkfabriek zorgde voor drie forse paaskaarsen.¹¹⁸ Naast bijenwas of kant-en-klare vetkaarsen schaften de kerkmeesters de nodige hoeveelheden (ruim 20 pond per jaar) wierook aan die het sacrale zijn geur gaven.¹¹⁹ Wierook behield een puur klerikaal karakter. Daarom ziet men van de kant van de parochianen geen schenkingen van een importartikel zoals wierookhars.

Particulieren gaven aan kaarslicht nog tot in de zestiende eeuw alle cachet. Met twee fondsen beschikbaar gesteld door een kapelaan konden in de dertien kandelaars op het hoogkoor kaarsen van minimaal een half pond branden. Vanaf 1517 gebeurde dat telkens tijdens de vooravond en vooral op Pasen, Pinksteren, Maria Hemelvaart en Sacramentsdag; sinds 1518 ook met kerkwijding (medio juli) en Maria Geboorte (8 september).¹²⁰ Jan van der Strepen, secretaris van graaf Hendrik, zorgde er in 1537 persoonlijk voor dat voor het sacramentshuis op het hoogkoor twee standaards kwamen geschikt voor kaarsen van anderhalf pond die iedere avond tijdens het Marialof dienden te branden. Alle zon- en feestdagen ook tijdens de hoogmis. Op de allerhoogste feestdagen eveneens gedurende de metten en de vespers. Telkens als er een gezongen mis op het Sacramentsaltaar plaatsvond, zouden de kaarsen hier ook worden ontstoken.¹²¹ Toortsen waren minder religieus van symboliek, maar konden toch ook bij de doop en begrafenis worden gebruikt en weggeschonken.¹²²

Al tijdens het eerste decennium van de zestiende eeuw brandden er ‘eeuwige lampen’ in de kerk: in het hoogkoor, in het pastoorskoor en op het oksaal.¹²³ Dit verving deels het teruglopend gebruik van kaarsen. Bij testament had Jan Beys zes rijns gulden vermaakt aan de kerk om dag en nacht een lamp te laten branden voor het kruisbeeld (*Crucifix*) op het oksaal, wat al vóór 1504 moet hebben plaatsgevonden. In 1510 werd de financiële grondslag ervan gewijzigd door een ruil tussen de kerkfabriek en het klooster Vredenberg.¹²⁴ Een begijn doteerde lampengeld voor het Sacrament en het Mariabeeld.¹²⁵ De kerkmeesters hielden vlak voor 1590 dergelijke

7. Het centrale punt binnen in de kerk, ca. 1450

verplichtingen nog altijd in stand.¹²⁶ Er brandde ook sinds 1520 een licht voor het Graf van Christus, dat zich in een van de noordelijke zijkoren bevond.

Gestichte missen

Via de kerkfabriek vonden uiteindelijk alle dagen van de week op het Heilig Kruisaltaar, in de voorste zijkapel op het zuiden, missen plaats dankzij legaten. Men sprak van *gestaecte missen*, verwijzend naar het vastgestelde tijdstip waarop zij altijd gehouden moesten worden.¹²⁷ Cornelis Jansz opende in 1513 de rij van begunstigers met een zaterdagse mis.¹²⁸ Engel Verpoerten, die in 1515 overleed, wilde er een op woensdag, waarvoor zij ongeveer vijf gulden beschikbaar stelde.¹²⁹ Een andere vrouw, Maria Bonten had voor een niet nader bekend doel in een onbekend jaar ruim één gulden geschonken. Met een schenking van vier gulden kwam er nog een op zondag bij, direct na de metten. De schenker heette Willem Wiltens. Tenminste vanaf 1525/26 bestond een maandagse mis.¹³⁰ Ook op zondag wenste Jan van Bruheze een mis. Met een fonds van ruim twintig rijns gulden dat Gielis van Meer beschikbaar had gesteld, kon zelfs een dagelijkse mis worden gehouden, al moest het kerkbestuur eerst nog een conflict met de erfgenamen uitvechten.¹³¹ Zo kwam bijna vijftig gulden bij elkaar. Het bestuur huurde voor het doen van de missen priesters in voor de duur van een jaar.¹³²

Tabel 6. *Misfundaties op het Heilig Kruisaltaar (1513-1558)*

Weekdag	Stichtingsjaar	Stichter	Fundatiebedrag
Zondag	Voor 1526	Willem Wiltens	4 rgld
	1535	Jan van Bruheze	5 rgld
Maandag	1526	Anthonia Heys, gehuwd met Hubrecht Montens	[6 rgld]
Dinsdag			
Woensdag	1515	Engel Verpoerten	4 rgld
Donderdag			
Vrijdag*			
Zaterdag*	1513	Cornelis Janssz	7 rgld = 3 1/2 rgld en 12 1/2 lopen rogge
Onbekend	Voor 1552/58	Cornelis de Hont	5 rgld
Iedere dag	Voor 1525	Gielis van Meer	24 rgld (= 7 x 3 1/2 rgld)

* gezongen mis Kerkrekening 1535, blz. 58.

Reeds voor 1492 bestond de dagelijkse vroegmis die het stadsbestuur bekostigde. Het huurde zelf voor een jaar twee priesters in, onder wie enige tijd de vicecu-reit.¹³³ Dankzij een initiatief van het echtpaar Van Wijtvliet werden rond 1530 mis-sen gelezen op zondag klokslag elf.¹³⁴ De Heiliggeestmeesters regelden dit. De 'late mis' tegen het middaguur had het kapittel naar zich toegetrokken, want sinds 1486 namen kanunniken deze taak waar dagelijks na de nonen, waarvoor een fonds van 24 rijns gulden beschikbaar stond. Na 1490 verdwenen om onopgehelderde reden deze verplichting en dit fonds uit het zicht.¹³⁵

Ensceneringen en versieringen

Afgezien van processies binnen en buiten de kerk werd de liturgie opgeluisterd met opvoeringen en versieringen. De rol die de Boom van Jesse bij de erediens-t speelde, is onduidelijk, maar het kunstwerk werd blijkbaar bij de ommegangen mee-gedragen. In 1504 werd een verouderd exemplaar vervangen door een nieuw. Tenminste tot het midden van de eeuw werd voortdurend aan de kwetsbare con-structie gerepareerd; daarna verdween het kunstwerk.¹³⁶ Ter sprake komen honder-den bladeren en ranken van blik, verder een stoel, scepter, ladder, evenals een zon en wolk. Deze geverfde sculptuur van metaal en was verbeeldde de stamboom van Maria, voortgekomen uit Jesse/Isaï, zoals we die van elders kennen in de vorm van boekverluchtigingen of gebrandschilderde ramen.

Met Pasen vervaardigde een kunstenaar een paasboom. Medio zestiende eeuw trok men voor het optuigen ervan steeds Frans Otten van Galen († 1560) aan die hiervoor 26 rijns gulden ontving. Het kerkbestuur had voor de organisatie van de jaarlijkse processies een regisseur vast in dienst. Adriaan Vermolen, van beroep 'was-maker', was de man in de jaren dertig die we regelmatig zien optreden, Adriaan de Laat volgde hem op. Van stadswege kreeg deze jaarlijks één el kledinggeld, een be-trekkelijk lage waardering.¹³⁷ Bij de paasboom in de kerk kwam er in ieder geval

witte en rode was aan te pas. De constructie moet een kunstige kaarsenstandaard van metaal en hout zijn geweest en moest een grote levensboom voorstellen.¹³⁸

Op woensdag na Lucia (13 december) werd met ingang van 1516 een zogeheten Gouden Mis (*Missa Aurea*) gehouden dankzij een fundatie van kanunnik Vuchtschoten. Bij die speciale gelegenheid ter ere van Maria werd het oksaal midden in de kerk verbouwd.¹³⁹ De eerder genoemde kunstenaar stelde dan op het oksaal een engel (Gabriël) die Maria de Blijde Boodschap bracht. In het hoogkoor brandden bij die gelegenheid de grote en een zestal kleine kaarsen. Op Kruisvindingsdag (3 mei), een feestdag van de tweede categorie waarop de rederijkers naar de kerk kwamen, nam de jongst aangetreden kerkmeester de leiding op zich om met hulp van jongens en meisjes bloemenkransen te maken voor het Kruiskoor.¹⁴⁰ Met Hemelvaart werd in de kerk een berg opgericht en steeg een wolk ten hemel.¹⁴¹ Met Pinksteren verscheen de Heilige Geest en wel in de vorm van een duif.¹⁴² Engelen, apostelen en duivels traden in levende lijve op.¹⁴³ Later voerde men tijdens de vasten het lijdensverhaal op.¹⁴⁴ Aldus kregen bij dergelijke theatrale aankledingen in de Onze-Lieve-Vrouwekerk devoties voor Christus en Maria aandacht trekkende accenten.

Muziek en zang

Opluisteren van de liturgie met muziek had een lange traditie. Het begon met het zingen van de getijden door de kanunniken zelf en tijdens hoogmissen met een kerkkoortje van schoolkinderen onder leiding van de schoolmeester. Tot in de zestiende eeuw traden de knaapjes op.¹⁴⁵ Gastoptredens waren altijd welkom. Zo liet op Palmzondag in 1517 keizer Maximiliaan bij zijn bezoek aan Breda het hofkoor de passiemis zingen.¹⁴⁶ De muzikale omlijsting won gedurende de tweede helft van de vijftiende eeuw aan belang. Er kwam een oksaal, waarop zangers plaatsnamen. Betere muziekuitvoering blijkt een argument voor incorporatie van enige altaren door het kapittel in 1482. Vicarissen van het kapittel werden ook om hun muzikaal talent aangetrokken. Breda spiegelde zich daarbij aan de Luikse kapittelkerken.

In 1480 kwam het eindelijk tot oprichting van een professioneel koor, *de capelle van muysyecke* of de koralen. In samenwerking met Roelof Zebrechts en Hendrik van de Nyenhuis stichtte toen de beiden met de erfgenamen Floris van Nispen een fonds voor vijf koralen die zouden optreden onder leiding van een zangmeester. Zowel de heer van Breda als de bisschop gaven pas in 1482 hun instemming aan het initiatief van dit drietal patriciërs.¹⁴⁷ Sedertdien brachten professionele zangers polyfone muziek ten gehore in de Onze-Lieve-Vrouwekerk. Formeel onder het gezag van de cantorkanunnik of de koraalmeester met zijn zilveren staf had de priester-zangmeester (*succentor*) de dagelijkse muzikale leiding.¹⁴⁸ Vanaf 1492 stond mr Jasper op de loonlijst met 22 gulden.¹⁴⁹ Zangmeester Jasper van Lier († 1542) woonde overigens naast de school.¹⁵⁰ Zijn opvolger was Willem Dirksz Creyt (1543- na 1574), terwijl Jan van de Broeck in de jaren tachtig actief was.¹⁵¹ Graaf Jan IV had al met het plan rondgelopen een ruimte voor de koralen beschikbaar te stellen. Zijn opvolger Engelbrecht II wees eindelijk in 1486 het huis van kapelaan Van Roozendaal, op het Kerkhof, aan als woon- en oefenruimte.¹⁵² Dit huis ging nog vóór 1500 tegen de vlakte.

De fundatie-Van Nispen, ter waarde van 33 rijngulden, werd uitgekeerd via de

Heilige Geestmeesters, die de gelden eventueel konden gebruiken om kleding te verstrekken aan armen te Breda en Terheijden. Bij testament had dezelfde Floris van Nispen ook een studiebeurs (12 rijns gulden) ingesteld om een Bredase jongen gedurende acht jaar een opleiding te gunnen. Over het beheer legde de Heilige Geest jaarlijks verantwoording af tegenover de deken en de pastoor alsmede twee schepenen. Een kanunnik breidde het bestaande fonds van de jonge koralen uit.¹⁵³ Een fonds-Van Galen, ingesteld door deken Willem van Galen († 1539), bood een uitbreiding voor twee koralen. Tevens stelde hij een aparte studiebeurs in voor een koorknaap (10 rijns gulden).¹⁵⁴ Het Sacramentsgilde moest sinds 1587 nog eens zes zangers voor eigen rekening nemen. De gelden die zo op den duur bijeenkwamen vertegenwoordigden een behoorlijk kapitaal. Het koralenfonds beliep eind-zeventiende eeuw nog altijd bijna 125 gulden en was daarmee dubbel zo groot als dat van de pastoor.¹⁵⁵

Een nieuw kerkorgel, dat tot begin-achtiende eeuw in het zuidelijk transept hing, werd in 1534 besteld, wellicht bij Jan Graurock. Aanpassingen waren de eerste tijd nog nodig. Het contract uit 1534 maakt een reconstructie van de dispositie volgens de jongste muzikale appreciatie (kast 2,5 x 6m) mogelijk.¹⁵⁶ Dit concertorgel was zeker niet het eerste exemplaar dat er stond, want orgelbouwer Jannes uit Delft was in 1429 in de Onze-Lieve-Vrouwekerk werkzaam.¹⁵⁷ Rond 1470 bespeelde men al twee verschillende kleine orgels of 'positieven'.

De *oergelist* kon bij ieder bijzonder optreden een betaling tegemoet zien, zoals de kapittelfundaties exact aangeven. Hij ontving van het kerkbestuur een vast salaris van zestien rijns gulden. Op last van hogerhand kreeg hij in 1541 salarisverhoging met tien rijns gulden. De organist verdiende in de jaren vijftig 28 rijns gulden, vlak voor de invoering van de Reformatie 37 rijns gulden. Zo was de bespeler van het orgel de hoogstbetaalde.¹⁵⁸ Het stadsbestuur verstrekke een aanvulling boven op het salaris. Een 'blaser' assisteerde de organist sedert 1535 bij de bediening van het orgel. Het nieuwe kerkorgel werkte met een andere mechaniek dan het vorige.¹⁵⁹ Ten gevolge van de Beeldenstorm werd het gedemonteerd en kon een half jaar lang niet meer worden bespeeld.

Lofprijzingen en avonddiensten

Een Bredase broederschap hield omstreeks 1468 op het eind van de dag geheel op eigen initiatief en naar eigen invulling een Marialof, waartegen de kerkelijke autoriteiten zich verzetten. Het kapittel eiste dat men het gebruikelijke ritueel volgde zoals dat in verschillende Brabantse steden het geval was.¹⁶⁰ Gebruikelijk was namelijk dat er twee diensten werden gehouden. Koorknaapjes zongen dagelijks na de completen het 'cleyn loven' voor het Heilig Sacrament en het Heilig Kruis. Op donderdag respectievelijk op vrijdagavond zong men de 'grote loven'.

Het kwam rond die tijd tot een nieuwe opzet.¹⁶¹ In plaats van die twee diensten geënt op de Bredase relikwieën werd het een dagelijks avondlof ter ere van Maria, waarmee het lokale stempel naar de achtergrond verdween. Maria kreeg kennelijk onder pressie van deze broederschap voorrang. Er moesten zoveel mogelijk mensen worden bereikt door lang de klokken te luiden. Begonnen werd met langdurige beurtzang, een antifoon (*Salve regina/ Alma [Mater]/ Regina Celi*), gevolgd door een

versikel en een *collecta*. Op alle hoogtijdagen en de avonden daarvoor wisselden na een 'prelude' op het kleine orgel, zang en orgelspel elkaar af. Bij bijzondere gelegenheden traden twee koorknaapjes en zangers in wisselzang op. Onder klokkengeluid eindigde het lof waarna de organist onder het uitgaan een motet liet horen. Uiteraard waren er voor de verschillende kerkelijke seizoenen afwijkende regelingen.

Op donderdagen en vrijdagen bleven het Sacrament en het Kruis wel centraal staan. Op de completeen volgde dan een lof, waarbij de gildenmeesters van beide gelijknamige broederschappen met toortsen en kaarsen luister bijzetten. Van stadswege ontvingen de organist en de zangmeester hiervoor extra geld.¹⁶² Dankzij het hiervoor genoemde Van Nispenfonds verleenden de koralen sinds 1485 eveneens muzikale ondersteuning.

Devotie en broederschap

Parochianen hadden de individuele vrijheid initiatieven op religieus vlak te ontplooiën. Collectief echter lag het moeilijker; de gevestigde macht kon dit als samenzwering en oppositie beschouwen en werkte nogal eens tegen. Formele collectiviteit ging in de middeleeuwen verder dan wat tegenwoordig 'vereniging' heet. Het toen gebruikelijke begrip broederschap (*fraternitas, communitas*) geeft het verschil kernachtig weer. De deelnemers beschouwden zich als 'broeders' (c.q. 'zusters'). Zij ervoeren een quasi familieband die telkens tot uitdrukking werd gebracht met gezamenlijk eten en drinken. Bij de jaarlijkse bijeenkomsten werd gezamenlijk de mis bijgewoond en werden alle overleden leden herdacht. Aan hun kledij of een insigne (*badge*) waren zij te herkennen. Broederschappen waren overwegend een stedelijk verschijnsel.¹⁶³

Ook in de stad Breda bestonden dergelijke broederschappen, meestal onder de benaming van *gilden* of gilden. Sommige Bredase confrérieën kregen de nodige aandacht maar meestal op grond van secundaire manifestaties (literatuur, toneel, folklore).¹⁶⁴ De meeste broederschappen echter waren primair van devotionele aard, hadden hun hoofdzetel in de Onze-Lieve-Vrouwekerk waar zij bij bepaalde altaren bijeenkwamen, en behoorden dus tot het kerkelijk leven. Devotionele gilden moeten niet verward worden met ambachtsgilden, de ingeburgerde maar onjuiste aanduiding van gemeenschappen op beroepsbasis, die ook in de bronnen normaliter 'ambachten' heetten. De Bredase geschiedenis van het fenomeen broederschappen kampt echter met een zware handicap. Nagenoeg alle middeleeuwse gilden- en ambachtsarchieven zijn verloren gegaan, op een paar opmerkelijke stukken na. Zelfs bij beter gedocumenteerde steden stuit men op het probleem dat lang niet alle broederschappen goed grijpbaar zijn. Voor Breda komt dit tot uiting in het feit dat we van velen niet meer dan een eenmalige vermelding kennen!

Op 20 juni 1468 wendde graaf Jan IV zich tot zijn hoogste functionarissen naar aanleiding van een ontvangen protestbrief van het kapittel dat zekere 'gildenbroeders' zich niet aan de regels hielden en eigenzinnig in de kerk opraden. Zij staken offergelden in eigen zak, begroeven medebroeders op hun eigen manier, hielden iedere dag een Marialof, zetten ongevraagd offerblokken in de kerk en weigerden het gezag van het kapittel te erkennen. De graaf stelde zich geheel achter de kanunniken

en wenste dat er werd opgetreden tegen het bewuste gilde.¹⁶⁵ Deze eerste berichten over een devotionele broederschap wijzen meteen op confrontatie en tegenwerking van hogerhand, zowel vanuit de kerk als van de zijde van de heer. Dit document bevat verschillende gegevens die wijzen op de beginfase van het broederschapswezen. Allereerst is er sprake van *gildebrueders* zonder nadere vermelding van een patroonheilige. Kennelijk was geen verwarring mogelijk; op dat moment bestonden er weinig devotionele broederschappen die zich zo durfden op te stellen. Devotiegezelschappen met een ambachtelijke achtergrond zijn hier uit te sluiten. Blijkbaar waren ook geen vrouwen lid. Verderop hopen we aannemelijk te maken dat hier wellicht de Onze-Lieve-Vrouwebroederschap is bedoeld.

Kleine gilden

Het bestaan van devotionele broederschappen met een altaar in de Onze-Lieve-Vrouwekerk komen we slechts bij toeval te weten. Zo vermaakte Barbara van Oosterzeel, zuster van een Bredase kanunnik, in 1524 een deel van haar kostbaarste inboedel aan enkele broederschappen, waarbij die van Anna, Barbara en Catharina op voet van gelijkheid werden behandeld. Zij kregen allemaal een paar zilveren bekers cadeau. Aan de Hubertusbroederschap schonk zij een zilveren lepel.¹⁶⁶ Alleen moeizame speurtochten kunnen nog aanvullingen opleveren omtrent dergelijke kleine *gulden*. Minder duidelijk blijft wat er van het kapitaal van die broederschappen is geworden toen de Reformatie was doorgevoerd. Naar analogie van andere steden zou men verwachten dat het stadsbestuur dergelijke corporaties uit de stedelijke gemeenschap aan zich had getrokken en een nieuwe, ‘politiek correcte’ bestemming eraan gaf. Niets van dien aard blijkt in Breda, waar toch de heer te dominant was. Overname door de Domeinraad ligt dan ook het meest voor de hand, al levert dat archief nauwelijks aanknopingspunten op. Menig broederschap bestond toen al niet meer.

Jerusalemvaarders nodigden rond 1520 het stadsbestuur uit om Palmzondag met hen feestelijk door te brengen.¹⁶⁷ Er bestond dus een ‘pelgrimsclub’; een soort reünistenvereniging maar als broederschap komen we hen niet tegen. Of betreft het feitelijk de ridderorde van het Heilig Graf, waarvan bij voorbeeld de zo juist genoemde geestelijke Jan van Nispen lid was? Ook het Jacobsgilde waarvan het bestaan wel bekend is, verenigde Bredase pelgrimvaarders die het graf van de apostel Jacobus te Santiago de Compostela hadden bezocht. De Heilig-Landbezoekers hadden wellicht het Heilig Graf in een noordelijke zijkapel van de kerk als religieus middelpunt. De Spanjegangers sloten zich aan bij het Jacobsaltaar dat gezocht moet worden aan de zuidzijde.

In 1519 blijkt het Hubertusgilde aan beeldhouwer Wouter van Heusden opdracht te hebben gegeven een altaarstuk in hout te vervaardigen. Vijf bestuursleden erkenden dat zij toen hiervoor nog een bedrag van 32 gulden moesten voldoen.¹⁶⁸ Er was aan het gelijknamige altaar een broederschap verbonden. Aan hetzelfde gezelschap schonk een paar jaar later een vrouw nog een zilveren lepel, zoals hierboven is gemeld. Mocht het lidmaatschap van een brouwer in het bestuur iets zeggen, dan zoeken we het sociale milieu in de richting van vermogenden. Vroege berichten en

de patroonheilige verwijzen naar een oorsprong als jachtgenootschap dat op Hubertusdag (3 november) na een jachtpartij op de middag een feestmaal aanrichtte, waarbij stad, drossaard en schout hun tegemoet kwamen in de onkosten. Vanaf 1504 beschouwden zij zich als een broederschap (*gildebrueders*), maar sterk ontwikkeld waren die gevoelens niet. Na 1524 horen we niets meer over religieuze activiteiten. Hun bijeenkomsten vonden niet altijd meer jaarlijks en soms op afwijkende dagen plaats. De wijze van viering varieerde nogal, terwijl de stad uiteindelijk nog maar eenderde betaalde. Rond 1545 bleek het gezelschap getransformeerd tot een politiek genootschap, geassocieerd met de Bredase Hoofd- en Leenbank, waar hoge edelen welkom waren.¹⁶⁹

Gedurende het tweede decennium van de zestiende eeuw moet de Petersbroederschap een hoogtepunt hebben beleefd.¹⁷⁰ De broeders bestelden in 1518 een gevierd Breda's schilder, Augustijn Jordaens, om het retabel van hun eigen altaar op te schilderen, waarvoor zij het benodigde geld niet in een keer beschikbaar hadden. Het broederschapkapitaal, dat onder meer gronden te Heusdenhout omvatte, was blijkbaar te gering voor een dergelijk hoge uitgave. Het voltallige bestuur maar ook gewone leden moesten zich persoonlijk garant stellen. Het gilde kende een uitgebreid bestuur met vijf man. De kern van de leden omvatte negen personen. Zo kennen we met naam veertien gildenbroeders onder wie een kleermaker. Zij maken niet de indruk een elitair gezelschap te zijn. Toch wijst hun jaarlijkse feestdag, namelijk Petrus en Paulus (29 juni) erop dat zij bedevaartgangers naar Rome waren.

Een zelfde gang van zaken speelde in 1521 toen de Annabroederschap een schilderij bij Augustijn Jordaens bestelde.¹⁷¹ Het Barbaragilde, waarover we al in 1524 horen, trok in de loop van de zestiende eeuw meer aandacht. Haar kapel in de Onze-Lieve-Vrouwekerk blijkt exceptioneel kostbaar versierd, want bij de dreigende Beeldenstorm werden bronzen pilaren bezijden het altaar in veiligheid gebracht.

Al met al bestond er ooit een tiental broederschappen, wat gezien het karakter van het betrekkelijk kleine Breda in de lijn van de verwachtingen ligt. Men kon lid zijn van meer dan een broederschap. Zo stond de verre van onbemiddelde Geertruit van Rijswijk tegelijkertijd ingeschreven bij vijf gilden.¹⁷² Eén karakteristiek punt hebben deze kleine broederschappen allemaal gemeen: de dag van de patroonheilige was de feestdag bij uitstek. Met uitzondering van de merkwaardige Hubertusbroederschap, die iets weg heeft van een ridderorde, ontvingen zij geen eerbewijzen van stadswege.

Broederschap en gemeenschap

Het middeleeuws gevoel voor gemeenschapszin en samenzijn kwam tot uitdrukking in onderlinge solidariteit in noodgevallen (armenzorg), rituelen rond intriede en overlijden (afdrachten en begrafenissen), en het jaarlijks gezamenlijk eten en drinken volgens vaste patronen. Op de jaarvergadering vielen met algemene instemming de besluiten. De statuten werden dan in hun geheel iedere keer voorgelezen en zo in ieders geheugen geprent. Een belangrijk feest duurde drie dagen, bestaande uit een voorfeest op de avond ervoor, de feestdag zelf en een afsluiting daags erna. Telkens vormt een religieuze bijeenkomst in de kerk een vast onderdeel van de dag. Op de

eerste dag stond de gemeenschap van alle leden centraal; op de laatste dag betrokken de overleden leden erbij met een algehele herdenking en opnieuw een maaltijd. Bij het gezamenlijk eten en drinken werden heildronken uitgebracht. Weigering stond gelijk aan belediging, aan dissident gedrag en was dus ongepast.

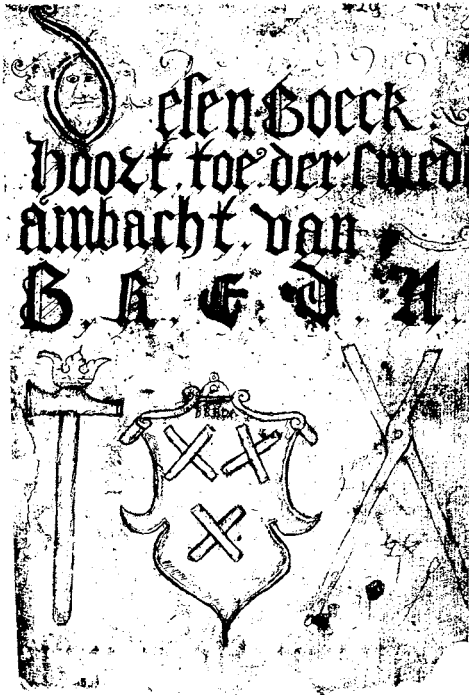
Zo niet al deze trekken dan toch vele ervan vindt men terug bij iedere vorm van 'vereniging' tijdens de late middeleeuwen, of zij nu een broederschap, een ambacht, een nering of een schutterij vormden, wat tot veel verwarring over hun identiteit aanleiding heeft gegeven.¹⁷³ Het organiseren van een processie of deelname daaraan is niet wezenlijk voor een karakteristiek als broederschap.

Ambacht en nering

De *ambachten* of 'vakorganisaties' hadden trekken gemeen met devotionele broedersschappen, zoals patroonheiligen, feestdagen, maaltijden of begrafenissen in eigen kring (doodskleed, baar), maar materiële belangenbehartiging prevaleerde boven devotie. De oudste vermelding van een ambacht mag niet beschouwd worden als de stichtingsdatum van hun 'gildentalaar' in de kerk of hun devotioneel gedrag in het algemeen. De 'textiel'-sector vormde al in 1336 een eigen organisatie met de Lakenhal als middelpunt, maar van een broederschap of altaar horen we nooit. De benedenverdieping van hun hal was bestemd voor de slaggers, de Vleeshal, maar bij alle detaillistische reglementen vinden we geen woord over hun sociaal-religieuze tinten verenigingsleven.¹⁷⁴

Een ambachtsbrief uit 1432 voor de 'metaal' laat informatie los over het broederschapsleven binnen die kring. Terwijl een leerling van buiten bij de aanvang van zijn opleiding een bepaald bedrag moest betalen, kon een kind van een smid volstaan met de symbolische afdracht van één pond bijenwas voor het altaar. Was iemand van de smeden overleden, dan werd ieder lid van de vakorganisatie in de kerk verwacht om de uitvaart bij te wonen en een voorgeschreven offergave te brengen. Dit laatste gold nog op het eind van de zestiende eeuw.¹⁷⁵ Bij de enige toentertijd bestaande Kruisprocessie moesten zij hun tenue (*kovels*) dragen. Soortgelijke regels golden voor de vereniging van houtbewerkers, zoals timmerlieden en kuipers, althans met zekerheid vanaf 1561.¹⁷⁶ Voorafgaand aan de jaarvergadering moest iedereen eerst de eigen mis bijwonen; afwezigheid werd beboet. Aanwezigheid van alle 'gildeleden' werd tevens verwacht bij begrafenissen van collega's. In de stadsprocessies liep iedereen mee met een kaars in de hand. Wie sinds 1447 wilde toetreden tot de vakorganisatie van detailhandelaren, diende naast een entreegeld ook twee pond bijenwas ter ere van sint Nicolaas te doteren. Middenstanders die bij voorbeeld slechte kwaliteit kaarsen verkochten, moesten twee pond afstaan aan het Nicolaasaltaar.¹⁷⁷ Dezelfde symbolische geste gold als een leerling zijn 'uniform' niet kwam halen. De dracht van de *kovel* was verplicht tijdens officiële optredens zoals *Heyligen Cruys dienst* ofwel de Kruisomgang.

In 1449 blijken de linnenwevers het opsteken van kaarsen naar voren te halen. Bij toetreding tot het gezelschap was twee pond bijenwas verplicht, terwijl bij illegaal overwerk één pond moest worden afgedragen. Bij diverse andere gelegenheden, zoals begrafenissen en de offergave bij de jaarvergadering, ging bij overtreding telkens

8. Smedenambacht: symbolen en patroonheilige, 1575

een stuiver in de kaarsenpot. Nog in 1502 gingen zij op diezelfde voet hiermee door.¹⁷⁸ Droogscheerders uit de textielbranche waren op basis van de regeling uit 1506 verplicht een jaar lang kaarsengeld te betalen, zodat hun Maria goed in het licht stond. Als laatste in de rij handelden de brouwers in deze zin.¹⁷⁹

Vrij algemeen gebruikelijk in deze kringen waren dus de kaarsensymboliek, het tenue en de jaarmanifestatie. Omdat alle middeleeuwse archieven van de ambachten verloren zijn gegaan, zijn de Bredase praktijken niet nader in te kleuren. Hun patroonheiligen waren bijna allemaal stereotiep. De vishandelaren kozen voor Franciscus. Algemeen beschouwde men in bakkerskring de Kamerijkse bisschop Autbertus/Obertus (13 december) als patroon, maar over hem horen we in Breda pas laat.¹⁸⁰ De kort voor 1524 uit de 'hout- en bouw'-sector afgesplitste fijnbewerkers, zoals meubelmakers en beeldhouwers, richtten hun devotie tot Johan de Doper. Onder het patronaat van de beide Ewouten stonden de timmerlieden. De uit de 'detailhandel' voortgekomen edelsmeden ruilden sinds 1552 de heilige Nicolaas in voor Eloy.¹⁸¹ Uit de kring van het smedenambacht stamt de enig overgeleverde afbeelding: de heilige (Franse koning) Lodewijk!

Het late tijdstip waarop de ambachten hun institutionalisering realiseerden en officiële erkenning door de overheid verwierven, is de oorzaak van de bescheiden

rol van de gildenaltaren, die medio vijftiende eeuw in de kerk verschenen.¹⁸² Zo werden rond 1515 naast de oudste vier, alleen nog de timmerlieden en bakkers collectief aangesproken zonder dat een formele ambachtsorganisatie bekend is.¹⁸³ Uiteindelijk in 1541 verwierven de tien erkende organisaties politieke invloed in de Tienraad.

Opvallende concentraties van beroepen tekenden zich in Breda niet zonder meer af. Evenmin werden devotionele broederschappen primair gevoed vanuit een buurtgevoel. Blijken van buurt- of wijkgevoelens komt men betrekkelijk weinig tegen. De devotionele kanten van de bedrijfsverenigingen waren doorgaans weinig prominent aanwezig. Juist de interne structuur van de ambachten met hun niet besloten maar branchegebonden lidmaatschap behield karakteristieke trekken die hen onderscheidt van broederschappen, want het eenkoppige voorzitterschap van de 'deken', de uit de leden gekozen bestuursraad van 'gezworenen', en later ook de 'busmeesters' voor het sociaal-charitatieve werk, verwijzen naar een ambachtelijke oorsprong. Een dergelijke bestuursstructuur was onbekend aan devotionele broederschappen.

Schutterijen en vendels

Veel middeleeuwse steden kenden op den duur minstens twee schutterijen. De oudste schutters voortgekomen uit de 'militaire dienstplicht' van de privileges genietende burgerij, waren uiteraard beperkt tot mannen in de weerbare leeftijd (25-55 jaar). Omdat ieder zijn eigen wapenuitrusting moest bekostigen, versmalde zich dit gezelschap tot een besloten club van enkele tientallen. De Bredase voet- of kruisboogschutters onder leiding van een hoofdman of deken dateerde van vóór 1397 en telden hooguit 24 man die van stadswege kleding(geld) ontvingen, die zij op feestdagen moesten dragen. De Doelen was hun verenigingsterrein waar zij elkaar in besloten kring troffen. Al omstreeks 1500 bleek het militaire element verschoven naar een prestigieuze 'herensociëteit' die aan concoursen deelnam, bij allerlei ceremonies acte de presence gaf en fêteringen in ontvangst nam.¹⁸⁴ De schutters hadden zich onder het patronage van sint Joris gesteld en vierden sint Jorisdag (23 april).¹⁸⁵ Zij associeerden zich met een Joristaar in de Onze-Lieve-Vrouwekerk.¹⁸⁶

Naast deze 'oude schutten' werkten zich 'jonge schutten' op die altijd een minder prominente rol bleven spelen. De Kloveniers ofwel de met kruit schietende scherpschutters bestonden, eveneens 24 man sterk, sinds 1513. Zij schaarden zich onder de patroonheilige Antonius (17 januari) en verzamelden zich bij het zo juist gestichte Antoniusaltaar.¹⁸⁷ Na tien jaar verdwenen zij van het toneel. Opvolgers werden de handboogschutters van Sint Sebastiaan (20 januari), die van 1547 dateren.¹⁸⁸ Vanuit buurtverenigingen op de 'einden' ontstonden vendels bewapende mannen.

De Oude Schutten speelden een vooraanstaande rol bij de Bredase Heilig Kruisverering. Zij presenteerden zich in vol ornaat tegelijk met het stadsbestuur en de ambachten in de kerk voor aanvang van de 'grote omgang'.¹⁸⁹ Na afloop kregen zij traditioneel van stadswege een vat bier cadeau. Onder hun auspiciën formeerden zich de 'Kruisbroeders' met hun *scuttencovelen*. Jongere schuttersverenigingen en

‘buurtvendels’ liepen in harnas ongetwijfeld ook mee bij deze processie en andere manifestaties, maar vervulden geen markante rol.¹⁹⁰ Voor de Oude Schutten vormden de Pinksterdagen traditioneel het hoogtepunt van het jaar, wanneer zij naast de vermelde kerkelijke plechtigheden en de processie nog andere punten op het programma hadden staan. Op zondagavond verzamelden de schutters zich voor het stadhuis. Vandaar gingen de schutterij samen met het stadsbestuur naar het huis van de deken, meestal de drossaard, om daar de eerste *colf* te schieten en zo het nieuwe seizoen te openen. ‘s Maandags begon de eigenlijke feestdag met een ontbijt en kolf-schieten tot het middaguur. Na de processie kreeg iedereen de gelegenheid het uniform thuis uit te trekken, maar binnen twee uur moest men zich weer verzamelen op de kamer voor een groots feestmaal.¹⁹¹ Ook dit schuttergezelschap nam trekken van een broederschap aan. De *gesellen* noemden zich ook wel *ghildebrueders*. Een overleden collega was een doodschuld verschuldigd en kreeg een waardige begrafenis in eigen kring. Zielmissen werden opgedragen op hun Jorissaltaar.¹⁹² Ook aan de ‘kleine omgang’ namen zij deel. Sinds 1542 ontvingen zij van stadswege voor de aanvang van deze Niervaertprocessie een schotel cadeau bij het ontbijt.¹⁹³

Willem van Oranje had de Kloveniers nog in 1561 heropgericht. Dit jongste, eveneens 24 man sterke gezelschap kreeg globaal dezelfde privileges als de Oude Schutten. De Kloveniers mochten naast hun oudere collega’s in de processies meelopen. Men beschouwde dit *geselschap* bewapend met de kruisboog ook wel als *gulde*, maar over een heilige of een altaar in de kerk viel geen woord.¹⁹⁴ Dit orangistisch legerijtje heeft maar korte tijd bestaan. De hertog van Alva gaf in mei 1568 het bevel tot opheffing. Alle andere schutterijen werden in de loop van 1569 verboden, omdat de centrale overheid twijfelde aan hun loyaliteit aan de Spaanse koning en in deze gezelschappen onbetrouwbare elementen en broeinesten van verzet zag. In tijd van nood moesten de Oude Schutten hun zilvercollectie inleveren. Zodra de Staatsen het heft in handen hadden gekregen, wensten oud-leden tot heropricting te komen en zich weer openlijk te manifesteren als geseculariseerde *broederschap oft gulden*.¹⁹⁵

Onze-Lieve-Vrouwebroederschap

Vanaf 1591/92 vinden we, evenals bij het zo dadelijk te bespreken Bredase Sacramentsgilde, de gelden van de Onze-Lieve-Vrouwebroederschap terug bij de kerkfabriek.¹⁹⁶ Dat kapitaal was met een gemiddelde jaaropbrengst van 72 gulden van duidelijk mindere betekenis dan bij de rijkere confrères van het Sacrament van Niervaert. Met deze parallel bij de postkatholieke lotgevallen is meteen de lokale gebondenheid van deze minder bekende broederschap aangegeven. Bredase bronnen voeren het bestaan ervan op tot 1510.¹⁹⁷ Een dotatie kon ook de Mariabroederschap in 1524 tegemoet zien toen Barbara van Oosterzeel verschillende instanties bedacht.¹⁹⁸ Een pauselijke privilegebrief toont het bestaan ervan al vóór december 1475 aan.¹⁹⁹ De Bredase broederschap wilde een mis bij het ochtendgloren op een eigen altaar, voornamelijk bestemd voor mensen die vroeg op pad waren. De bisschop van Luik kreeg de instructie hen bij deze pastorale actie te steunen.

Voor zover bekend was het O.L.V.-gilde de enige Bredase broederschap die erin slaagde nogmaals een pauselijk privilege te verwerven. Men moet over het no-

9. Schutters in de processie:
badge ca. 1535

dige geld en goede connecties hebben beschikt om dat gedaan te krijgen. Ondanks allerlei Romeinse verhaspelingen van de vanuit Breda verstrekte informatie levert de aflaatbrief van december 1523 enige interessante gegevens op over het weinig bekende interne gildeleven. Alle aandacht ging ondanks de patroonheilige Maria uit naar een Annadevotie: ter ere van haar werd jaarlijks een processie gehouden. Men wilde tot oprichting komen van een nieuw altaar gewijd aan Anna, Joseph en Joachim. Een verwijzing naar de toen populaire Heilige Familie. Er zou een offerblok bij het altaar worden geplaatst waarvan de opbrengst uitsluitend toekwam aan de broederschap. Met pauselijke en bisschoppelijke steun wilde de broederschap iedere oppositie, met name van de kant van het kapittel ontkrachten. In vijftig jaar tijd waren de rollen omgekeerd. Op dat moment kende de Onze-Lieve-Vrouwekerk al een Annadevotie. Sinds 1427 bestond het altaar gewijd aan Anna en Catharina dat eind-zestiende eeuw in het Annakoor stond. Bovendien bestond er, zoals we zagen, in 1521 een Annabroederschap. Over het nieuw op te stellen altaar vernemen we niets, maar een Annamis werd wel gehouden.²⁰⁰

Afgaande op de naam zou het in de lijn der verwachtingen liggen dat we te doen hebben met het oudste gilde waarvan de oorsprong teruggaat tot een priester-initiatief. De cijzen wijzen echter in een andere richting: *tot onderhout van O.L. V.-altaer*. Eenmaal heet de bestemming expliciet bedoeld te zijn voor een professionele zanger ten behoeve van het Marialof, waarmee de oorsprong in samenhang is te brengen met de introductie van dat lof omstreeks 1470.²⁰¹ Deze Mariabroederschap zou wel eens te identificeren kunnen zijn met die gildenbroeders uit 1468 tegen wie de heer en het kapittel zich hebben verzet. Het aantal geldbedragen dat eind-zestiende eeuw binnenvloede, was niet groot en kwam bijna uitsluitend uit het stadsgebied zelf, waarbij het Gasthuseinde goed vertegenwoordigd is. Hoewel geen ledenlijst bekend is, lijkt het er zo op dat middenstanders, rijkelijk actief in dat gedeelte van de stad, een aanmerkelijk aandeel hadden. Vanuit hun achtergrond is evenmin een literaire traditie bekend. Ook in het organiseren van openbare processies lag niet hun sterkste kant. Er vonden ‘Maria-ommegangen’ (15 augustus) plaats, maar de betrokkenheid van het gilde staat niet vast.²⁰² Hun cultusmiddelpunt zal een Mariabeeld en -altaar zijn geweest. Een eigen Mariakoor was in aanbouw in 1521, waarvoor de broederschap een glasraam cadeau kreeg. Deze broederschapkapel is te identificeren met de open zijkapel in het noordtransept.

Het bestuur aangeduid als *gildemeesters, provisores* of *manburni*, bestond in 1523 uit Johan Expel en Mathijs Dyverges. Voor de wekelijkse missen had de broederschap Bartholomeus Bardinekers [Bardmekers] ingehuurd. Daarna laat het gemengde collectief weinig meer van zich horen.²⁰³ In 1533 ontving het broederschapbestuur, bestaande uit Roelof Heijmansz en Hendrik Claesz van der Mijl, van jonker Wijnand Masschereel, heer van Wijnantsrade (Zuid-Limburg), een schenking van 54 gulden die aangewend werd om drie grote kaarsen te laten branden op de kandelaars bij het eigen Maria-altaar waarvoor Wijnand’s vader begraven lag.²⁰⁴

Sacrament van Niervaert

Van één broederschap kunnen we de geschiedenis uitgebreider reconstrueren dankzij een overgeleverd cartularium. Het gilde van het Sacrament van Niervaert liet hierin uiteenlopende zaken van religieuze en zakelijke aard optekenen: de ontstaans-geschiedenis van het heilige Sacrament, wonderverhalen, een toneelstuk daarover, de eigen statuten en ontvangen giften, waarmee het abrupt afbreekt.²⁰⁵

Het wonderbaarlijk Sacrament was op 13 maart 1449 plechtig overgebracht vanuit Niervaert bij Klundert naar de Onze-Lieve-Vrouwekerk in Breda. Daarna formeerde zich een gezelschap dat de bevordering van devotie van de binnengehaalde miraculeuze hostie ten doel stelde. Officieel bestond de Sacramentsbroederschap pas met het opstellen van statuten die in 1463 ter goedkeuring werden voorgelegd aan de pastoor. Er volgde een bevestiging in 1473 en in 1494 toen de statuten met enige artikelen uitbreiding ondergingen.²⁰⁶ Deze broederschap was toegankelijk voor mannen en vrouwen. Numerus clausus en intredegeld kende de gemengde broederschap niet. Een nieuw lid legde wel een gelofte af. Van de leden werd een jaarlijkse contributie van één stuiver verwacht. Van de ledenadministratie bleef niets bewaard: geen enkele ledenlijst of dodenregister kan ons informeren over de leden.

De dagelijkse bestuursleden heetten meestal *regeerders* of *meesters*. Als vertegenwoordiging van een collectief was het altijd een tweemanschap. Bij transacties ten gunste van de broederschap volstonden die twee dagelijkse bestuurders, maar bij vreemdingen van gildenkaptitaal diende een ruimere vertegenwoordiging aanwezig te zijn. Vrouwen waren uitgesloten van bestuursfuncties. De broederschap had een hulpkracht in dienst: de ‘gildebode’, die als belangrijkste taak had de leden te informeren en bijeen te roepen.

Tabel 7. *Bestuursleden en locaties van de Sacramentsbroederschap (1476-1590)*

Jaar	Aanduiding	Gildenmeesters		Locatie
[>1476]	<i>Regeerders</i>			
1500	<i>Regeerders</i>	Anton Buysen	Cornelis van Riel	parochiaenskoor
1502	<i>Rectoers / ghildemeesters</i>	Cornelis Jansz	Willem Wiltens	
1505	<i>Regeederen</i>	Peter Gijsbrechtsz	Cornelis van Riel	
1506	<i>Regeederen</i>	Peter Gijsbrechtsz	Robbrecht Ysaax	
1516	<i>Regeerders</i>	Peter Gijsbrechtsz	Willem Wiltens	
1516		Willem van Heusden	Jan van Coudelaer	
1518		Peter Gijsbrechtsz, de Cupere		<i>sacramentskoor</i>
1536	<i>Regeerder</i>	Jasper Willem Willemsz		
1540				<i>faute/retabel</i>
1545		Erasmus Boyer	Jan Matheussoen	
1545	<i>medegesellen</i>	Godschalk Ariaen (Bult)	Aert van de Cerck	
1556	<i>Regeerders</i>	Hendrik A. Wiltens	Jacob Willem Stevensz	
1552	<i>Sacramentmeesters</i>			
1558	<i>Regeerders</i>	Aert van der Warck	Jan Cornelisz Roevers	
1566	<i>Regeerders</i>	Hendrik A. Wiltens	Jacob Willem Stevensz	
1573	<i>Regeerders</i>	Hendrik A. Wiltens	Jan Mercelis Ruysener	
1576	<i>Gildemeester</i>	Hendrik A. Wiltens		
1578	<i>Guldenmeester</i>	Hendrik A. Wiltens		
1582	<i>Sacramentsmeesters</i>	Jan Maessen	Mattheus Mattheus Claesz	
<1586			Cornelis Jacob Janssen	
1586/87	<i>Sacramentsmeesters</i>			<i>Henne comme</i>
1587	<i>Sacramentsmeesters</i>			
<1593			Cornelisz Jacopsz	

Slechts de eerste en de laatste decennia van de zestiende eeuw zijn voldoende gedocumenteerd om een indruk te krijgen van de personele bestuurssamenstelling en daarmee van het ledenbestand.²⁰⁷ Een paar namen keren regelmatig terug. Dat illustreert familietrekken in het lidmaatschap van een broederschap, maar vooral ambtsperiodes van tien of meer jaar wijzen op een kleine selecte kring. De verstrekking van een *kovel* met *badge* (in de vorm van een ronde hostie?) om het andere jaar bewijst dat bestuursleden formeel twee jaar achtereen aanbleven. De jaarlijkse contributie werd bestemd voor het opdragen van missen en de aanschaf van toortsen en kaarsen. Alle leden kregen een gildenuitvaart, dat wil zeggen medeleden verzorgden collectief de uitvaart en droegen onder een eigen baarkleed de overledene ten grave. Afwezigheid van confrères werd hoger beboet dan anders. Zij die verhinderd waren, moesten een *pater noster* plus *ave maria* bidden. Alle leden baden voor elkaars zielenheil. In principe ging dit ten eeuwige dagen voort.

Jaarlijks hoogtepunt vormde het broederschapfeest. Begonnen werd met een mis in de kerk. Daarop volgde een processie waarbij de wonderhostie door de stad werd rondgedragen en iedereen meeliep met kaarsen in de hand. Daags daarna kwam het gehele gezelschap opnieuw bij elkaar voor de zielmis voor overleden leden. Beide

10. Retabel van Broederschap van Sacrament van Niervaert, ca. 1535

keren zat de hele broederschap na afloop aan een maaltijd. De Sacramentsbroederschap, die uitzonderlijk lang bleef bestaan, kende twee feestdagen: de herdenking van de overbrenging in maart, en de plechtige processie op de voorlaatste zondag in juni als belangrijkste. 's Maandag daarna herdacht men de overleden confraters. Bij de maaltijden zaten gasten aan. Bij gebrek aan jaarrekeningen van de broederschap werpt alleen externe informatie zijdelings licht op de gang van zaken. Op zaterdag na 12 maart deed de pastoor vanaf de kansel de oproep de voorbereidingen te starten, maar het gilde moest zelf de klokkenluider betalen.²⁰⁸ Op de zaterdagavond in juni vond het 'afsetten' plaats, dat wil zeggen het Sacrament werd met het nodige ceremonieel midden voor het hoogkoor geplaatst. 's Zondags zelf werd een hoogmis gecelebreerd en volgde de processie door de stad, zoals het laatste paneel van het eigen retabel mooi weergeeft. Daarna plaatste men het miraculeuze Sacrament weer op de vaste locatie terug, het zogeheten 'opsetten'.

De eigenlijke Sacraments(donder)dag, tien dagen na Pinksteren, bleef hierdoor in Breda ondanks de *triplex*-status van *Corpus Christi* lange tijd op de achtergrond.²⁰⁹ Het Lichaam van Christus werd bij generale processies op willekeurige tijdstippen onder een baldakijn rondgedragen. Via de Sacramentsbroederschap regelde een vrouw dat er met ingang van 1551 jaarlijks op *Alregodsheyligendach* (1 november) een lof met muziekbegeleiding kwam. Kon de broederschap dat niet meer garanderen, dan moest het kerkbestuur hiervoor garant staan.²¹⁰

Het Sacrament van Niervaert heeft in de Bredase geschiedschrijving een prominente plaats gekregen. Analyse van het beschikbare middeleeuwse bronnenmateriaal dwingt echter tot kanttekeningen. Het wonderbaarlijke hostieverhaal is zonder meer een verzinsel dat naar aanleiding van de introductie is gefabriceerd en gepropageerd. De verzonden en ten enenmale oncontroleerbare voorgeschiedenis uit de verdronken Biesbosch diende ter legitimatie. Achterliggend doel was pelgrims en daarmee gelden aan te trekken voor de Bredase kerkbouw die stagnatie had opgelopen. Scherft relativeerde al de overgeleverde aantekening dat de kerktoren ermee gebouwd zou zijn. Aanzienlijke en jarenlange subsidies van stadswege vormden daadwerkelijk belangrijkere bijdragen.²¹¹ De betekenis van dit lokaal Bredase Sacrament voor de voortgang van de kerkbouw kan niet als een eclatant en blijvend succes worden aangemerkt. Het niveau van strafbedevaart haalde Niervaert nooit.

In dit verband dient de aandacht gevestigd te worden op de *miracula* die zich sinds de overbrenging van het wonderbaarlijke Sacrament in 1449 zouden hebben voltrokken. De twaalf voorgeschotelde wonderverhalen laten het leven van de gelovigen zien en werpen licht op de aanlooperperiode van de broederschap.²¹² Uiteraard begonnen naar verluid de wonderen onmiddellijk ook in Breda. De werkingskracht bleek wat eenzijdig; voornamelijk fysiek gehandicapten of 'kreupelen'. Een belofte en de volbrenging van een bedevaart, met andere woorden een bezoek aan de Onze-Lieve-Vrouwekerk ging vaak gepaard met het laten wegen van een persoon. Dit gebruik leefde nog voort tot vlak vóór de Reformatie.²¹³ Er moet daar een weegschaal beschikbaar zijn geweest.²¹⁴ Als tegenprestatie werd het lichaamsgewicht in natura geschonken, zoals in graan, bijenwas en/of kleingeld.²¹⁵ Getuigenverklaringen werden naar aanleiding van het wonder opgesteld, waarbij soms de vicecureit of een andere priester, aanwezig was. Mogelijk hadden de Bredase kerkmeesters tot taak hiervan een schriftelijke verklaring af te geven.²¹⁶ Hingen er dan ook ex voto's in de kerk? Een keer bleek zelfs het Sacrament van Niervaert effectiever dan het wereldberoemde Bloedwonder van het verre Wilsnack (D) of Maria in Brugge (B). Wonderen leverden het bewijs van authenticiteit en effectiviteit van de verering van het Sacrament van Niervaert, die kon concurreren met het Heilig Kruis te Breda.²¹⁷ Na 1456 was het Sacrament dat sinds 1450 werd rondgedragen en in de regio meer effect had dan binnen de stad, kennelijk uitgewerkt.

Tabel 8. *Wonderen door het Sacrament van Niervaert 1449-1456*

Jaar	Dag	Persoon	Locatie	Aandoening	Middel	Gewicht
1449	27 mei	meisje	(Princen)Hage	verdrinking	bedevaart en wegen	
1449	10 juni	meisje	Breda, Eindpoort	kreupel	bedevaart en wegen	
1449	9 juni	vrouw	Breda, Gasthuseinde	kreupel	bedevaart en offerande	
1449	9 juni	vrouw	Breda, Vismarkt	kreupel	bedevaart en wegen	
1450	17 maart	meisje	Etten	kreupel	bedevaart, wegen en offerande	koren, was, zilver
1450		jongen	Gilze	stomheid	bedevaart en wegen	
1450	24 december	man	Etten	verlamming	bedevaart en wegen	rogge, was, vlas
1450	29 april / 13 mei	jongen	Chaam	stomheid	bedevaart en wegen	zilver, was, vlas
1452	15 mei ?	kind	Zwaluwe?	verdrinking	aanroeping (Wilsnack)	
1452	5 april	meisje	Merksplas	handicap	bedevaart	
1453	februari	schipper	Drimmelen	bevroezing	bedevaart en aanroepen	
1456		jongen	Brugge	gebrek	wegen	borne, was, zilver, vlas

Wellicht mogen we in deze inzinking medio jaren vijftig een reden zien waarom in 1463 de broederschap werd opgericht. De broeders en zusters moesten de Bredase Sacramentsdevotie nieuw leven inblazen. De confrérie was voortaan betrokken bij de organisatie van de jaarlijkse processie. Hoogtepunten van de opgestarte propaganda vormden de optekening van het wonder en de mirakelen, evenals het laten schrijven van een toneelstuk, dat met zekerheid op 24 juni 1500 en 1526 werd opgevoerd, met andere woorden niet op de processiedag maar op het *duplex*-feest van Johan de Doper. Daarentegen moet een lofdicht, door Anton de Roovere vermoedelijk in 1457 voor Brugse context geschreven, onvolledig en onbegrepen zijn overgenomen.²¹⁸

Het meest bijzondere dat bekend is en bewaard bleef, dankzij reddingsacties door een traditiebewust stadsbestuur, is een altaarstuk uit omstreeks 1535 waarop het Bredase Sacramentsverhaal staat afgebeeld in tien panelen voorzien van explicaties op rijm naar De Roovere. In de loop der tijd zijn enkele panelen verloren geraakt, maar wat thematiek betreft zijn deze te reconstrueren. De opdrachtgevende gildenleden lieten zichzelf afbeelden: veertien portretten zijn uitgeschilderd, onder wie ter rechterzijde een vrouw. Zes mannen staan op de voorgrond; een is als priester herkenbaar aan zijn witte superplie. Allemaal nemen zij een biddende houding aan. Er zijn nog te weinig namen van (bestuurs)leden uit het bewuste tijdvak overgeleverd om tot identificatie over te gaan.²¹⁹ Een deel van de zuidelijke koorzijkapel, met opvallend rijke gewelfversiering, was hun broederschapkapel.

Zakelijke basis

De zakelijke notities in het cartularium bevatten nog zeventien overdrachten over de periode tot oktober 1518. Het betreft meestal schepenoorkonden, slechts enkele notariële akten, waarbij de oudst gedateerde stukken als retroacta op jongere schenkingen betrekking hebben.²²⁰ De meest opmerkelijke schenking is vervat in een losse notitie. Bij testament had Goesen van Rome een jaaruikering van 12¹/₂ stuiver nagelaten om daarmee kaarsen te laten branden. Deze Goesen was jarenlang

particulier secretaris van graaf Jan IV van Nassau geweest. Niet lang na 1476 moet hij zijn overleden. Hij was daarmee voorzover bekend een van de eersten die geld beschikbaar stelden aan het jonge gilde. Parallel aan de wonderverhalen zien we curieus genoeg geen concrete schenkingen van kapitaal, aanvankelijk aan de kerk (1449-1463), dan wel aan de opgerichte broederschap (vanaf 1463). Elf schenkingen, vaak bij testament, bezorgden geld voor het laten branden van kaarsen voor het Sacrament.²²¹ Ook als de pastoor het Heilig Sacrament van de zieken bracht, zorgden sommigen voor een gepaste begeleiding.²²² De miraculeuze Niervaert-hostie diende zo om de Sacramentsdevotie te ondersteunen, waarvoor in de eerste twee decennia ruim zestien gulden binnenkwam.

Voor de periode vanaf 1518 moeten we een beroep doen op de schepenprotocollen. Die leveren tot dusver slechts een paar nieuwe gegevens. Van groot en blijvend enthousiasme geen spoor.²²³ Wel kwam er na de Sacramentsprocessie, die met ingang van 1531 vastlag op de zondag vóór Jan Baptist, een Octaaf bij, die zich ontwikkelde uit een vormgeving van de afsluitingsceremonie van het feest.²²⁴ Speciale sacramentsmissen werden iedere donderdag gehouden.²²⁵ Hierbij schakelde men het zangkoor en de organist in.²²⁶ Tijdens de ‘Spaanse restauratie’ wees het stadsbestuur de broederschap er uitdrukkelijk op zes zangers aan te trekken en uit te betalen om iedere week tijdens de sacramentsmis en het lof te zingen.²²⁷ Zeker sinds de stopzetting van de processie kwam voor de ‘sacramentsmeesters’ alle accent te liggen op die binnenactiviteiten rond het Sacrament.

Een overgeleverde cijnslijst uit het midden van de zestiende eeuw geeft ook enige karakteristieken van het Bredase Sacramentsgilde prijs.²²⁸ Veertig personen en instanties brachten toen bedragen met een totaal van 102 gulden op. Zowel het aantal afdrachtplichtigen als het totale kapitaal bleven aan de bescheiden kant. De modale afdracht lag bij drie gulden. Afdrachten in natura kwamen niet voor. De vervaldagen hebben evenmin een bijzondere lading meegekregen. Het merendeel moest binnenkomen op gewone betaaldagen in het Bredase. Niet één op de Bredase Sacramentsdag zelf. Op vijf na waren alle inkomsten afkomstig uit het schependom, wat het locale karakter van deze devotie nog eens onderstreept. Duidelijke sporen van een plattelandsverleden ontbreken. De meeste betalingen concentreerden zich binnen de stadsmuren zelf en gaven zodoende de broederschap een stedelijk draagvlak.²²⁹

Met de overdracht van de Onze-Lieve-Vrouwekerk aan de calvinisten in maart 1590 kwam rigoureus een einde aan het middeleeuwse broederschapleven, waarvoor overigens al in 1550 werd gevreesd. Het fonds als zodanig bleef bestaan. De geschiedenis ervan na 1590 verdient in dit verband enige aandacht, want het fonds kwam, in tegenstelling tot dat van vele andere kerkelijke instanties, niet bij de heer terecht maar bij de kerkmeesters. In de jaarrekening 1591/92 boekten zij de inkomsten van het gilde, die tijdens de eerste protestantse periode een gemiddelde opbrengst opleverde van ruim 100 gulden. Het kapitaal had gedurende de tweede helft van die eeuw geen noemenswaardige vermeerdering ondergaan. In april 1593 vond een definitieve afrekening plaats met de laatste vertegenwoordigers van het vroegere broederschapbestuur: Cornelis Jacobsz was de laatste ‘penningmeester’.²³⁰ Onder het kortstondige Spaanse bewind na de herovering door Spinola herleefde het katholieke Sacramentsgilde even in alle openlijkheid.²³¹

Heilig Kruis

Niervaert roept meteen het verhaal van het Bredase Heilig Kruis op. We hebben slechts de beschikking over een lacuneuze tekst op rijm, die hoogstwaarschijnlijk uit het laatste kwart van de vijftiende eeuw dateert.²³² Zij bestaat uit twee herkenbare onderdelen: de *narratio* en de *miracula*. Het eerste deel is een in fantasierijk kader gegoten vertelling hoe het Heilig Kruis en de Kruisverering ontstond. Een 'Denenburcht' te Breda herbergde een kruisbeeld uit een bijzonder stuk hout, dat de burgers na de verwoesting van die burcht vroegen naar hun parochiekerk te mogen overbrengen. Sedertdien stond het houten kruis in de kerk van Breda.

De literaire Deens-Schotse fantasie kreeg alle aandacht. Een historische kern is zeker te zoeken op het einde. Evenals bij het Sacrament haalt de auteur historische figuren van stal die naar de veertiende eeuw verwijzen. Midden in de verhaallijn duiken twee namen van Bredase signatuur op die wel uitgelegd mogen worden als literaire toespelingen. Het verhaal bevat meer van dergelijke sleutels. Sinds Hermans meent men de instorting van de kerktoren op Paulusdag (15 januari) te kunnen identificeren met Van Goor's mededeling over een soortgelijke gebeurtenis op 'Marcellusavond' (15 januari) 1457. Feitelijk ligt dit gegeven niet zo solide als altijd wordt aangenomen. Bovendien vermeldt het verhaal onmiddellijk daarop een burgeroorlog in de stad waarover absoluut niets naders bekend is. Op grond hiervan zou het gedicht dateren uit de tweede helft vijftiende eeuw, of zelfs op 1463 precies, zo-

11. Heilig Kruisrelik, eind-15de eeuw

als het laatst is betoogd.²³³ Kronieken uit dezelfde tijd als de Kruislegende noemen, afhankelijk van het afschrift: 1362 of 1367 als het jaar waarin de kerktoren instortte.²³⁴ Een ‘hertog’ stemde in met de overbrenging van het Kruis – het translatiemotief – naar de parochiekerk.²³⁵ In de Bredase geschiedenis figureert geen andere hertog dan die van Brabant die tussen 1328 en 1339 een direct bewind over het Land van Breda voerde, maar de Bredase burcht werd nooit verwoest. Deze op het tweede kwart van de eeuw te fixeren translatie impliceert de start van de Bredase Kruisverering, zodat we een veertiende-eeuwse kern mogen aannemen.

Tabel 9. *Overzicht van wonderen door Heilig Kruis van Breda (voor 1430-1444)*

Jaar	Dag	Persoon	Locatie	Aandoening	Middel	Gewicht
		meisje	Breda	kinderdood	aanroepen	
		kind	Breda	verbranding	wegen	graan, was, vlas
		vrouw / kind		geboorte / groeistoornis	kind in was	
		vrouw	(Princen)Hage	krankzinnigheid	wegen	Rogge [afbreking]
[Voor 1430]		man			kaars als ex voto	
[Voor 1430]		vrouw		verstikking		
[Voor 1430]		kind	Terheijden	verdrinking	wegen	
[Voor 1430]		vrouw		doodgeboorte	wegen	
1430	februari	knaap	Breda Katerstraat	verminking	wegen	Was, vlas, zilver, goud
1434	23 juni	knaap	Breda stadhuis	stomheid door blasfemie		
1444	2 januari	kind	Heusdenhout	verdrinking	[afbreking]	

De wonderverhalen rond het Kruis zijn minder stereotiep en minder gestructureerd dan die rond het Sacrament van Niervaert en daarom wellicht ouder.²³⁶ De eerste gebeurtenissen zijn ongedateerd, maar vangen zeker aan enige jaren vóór 1430. De vermelding van Bredase kerkmeesters stelt een eindtermijn: 1404. Juist dit onderdeel is zwaar gehavend en ondergraaft daardoor een scherpe inhoudsanalyse.

Van de elf gedocumenteerde wonderen, van de oorspronkelijk mogelijk 20 tot 30 verhalen, speelden zich er minstens vier in Breda zelf af.²³⁷ Intrigerend is de concrete verwijzing naar het stadhuis en de Katerstraat (nu: Catharinastraat), waar toch de stedelijke elite verkeerde. Het hoogtepunt van de wonderdaden viel duidelijk vóór 1430. De gebeurtenissen op zich zijn vrij gebruikelijk: zij betreffen overwegend vrouwen en kinderen. De grote remedie vereist wederom het gewicht van de gelukkige sterveling in natura. Eén punt krijgt meer nadruk dan bij het Sacrament van Niervaert: de gelovige diende de gedane belofte na te komen, anders liep het alsnog verkeerd af.

Processie en Kruisbroeders

Telkens weer wordt de Kruislegende in verband gebracht met een gelijknamige broederschap en de rederijderskamer *Vreughdendael*. Echter in het overgeleverde bronnenmateriaal duikt geen enkel gilde onder die naam op. Opvallend daarentegen

is de rol van de kerkmeesters die vanouds samen met de Schutters namens het stadsbestuur een vat bier ontvingen. Het kerkbestuur beheerde het altaarfonds en de devotionalia die te maken hadden met de Bredase Kruisverering. Een andere merkwaardigheid rond het Heilig Kruis en de organisaties die daarachter stonden, is het ontbreken van een zelfstandig fonds. Alle missen gelezen op het Kruisaltaar werden geregeld door het kerkbestuur en waren allemaal pas in de loop van de zestiende eeuw gesticht. Een oude broederschap zou zeker een behoorlijk vermogen hebben opgebouwd. Ook de rederijkerskamer had geen aanwijsbaar belegd kapitaal.

Het Bredase Kruisreliëk had allereerst niets te maken met een hout partikel, zonnig geïmporteerd uit het Heilige Land. Het relikwie van eigen makelij moet niet verward worden met het Heilig Hout, dat eveneens in de Onze-Lieve-Vrouwekerk aanwezig was en wel een deel van het kruis van Christus moest voorstellen.²³⁸ Het vanouds in Breda vereerde houten Kruis was versierd met zilver en kristallen.²³⁹ Alles wijst erop dat we hebben te doen met een soort stadsreliëk. De groots gevierde Kruisprocessie op Pinkstermaandag, daags vóór de jaarmarkt begon, was in wezen een stedelijke manifestatie die al in 1381 traditie was.²⁴⁰ De Pinksterjaarmarkt begon met ingang van 1322 op dinsdag, zodat de oorsprong van feest en reliëk wel in die eeuw ligt. Deze feestdag vormde de belangrijkste manifestatie in Breda en overtrof die van Niervaert ofwel de *Cleyne Omganck* met 'Klein Pinksteren'.

De 'grote ommegang' rond 1500 bood het toegestroomde volk een uitgebreid programma met praalwagens en groepen met vlaggen en vanen, afgewisseld door dansgroepen en muzikanten.²⁴¹ Allerlei gezelschappen kwamen met opvoeringen, bij voorbeeld het Hubertusspel of Sint Joris en de Draak, terwijl de stad het engageren van muzikanten voor haar rekening nam.²⁴² Het kerkbestuur bood meer bijbelvaste taferelen, zoals een steeds uitgebreider passiespel: Christus met doornenkroon, de kruisiging, de geseling, de kruisdraging, Judas en Simon.²⁴³ Ook gaf het stadsbestuur medewerking aan de Vier Heemskinderen in harnas en gezeten op het ros Beyaert – overigens niet van politieke actualiteit ontbloot – strijdend tegen de koning van Frankrijk. Uiteraard vormde het rondragen van het Heilige Kruis zelf de apotheose van de stoet.

In de optocht vormden bewapende mannen twaalf formaties: drie door de Schutters van Breda en de 'einden' samen. De dorpen gingen met negen verbanden voor hen uit. Ook de tien Bredase bedrijfsverenigingen of 'ambachten' liepen in hiërarchische volgorde mee: de brouwers als jongste corporatie voorop, de smeden als belangrijkste achteraan.²⁴⁴

Tabel 10. *Volgorde van de ambachten in de Bredase Kruisprocessie (Pinkstermaandag), [ca. 1525 / 1530]*

Rang-nummer	Vakorganisatie	Patroonheilige	Feestdag	Oudste vermelding van patroonheilige	Eerste statuten van ambacht
1	Smeden	Eloy	1 december	1432	1432
2	Timmerlieden	Ewouten	3 oktober	1561	1443
2	Schrijnwerkers	Johan de Doper	24 juni	1524	
3	Dragers, sjouwers				
4	Bakkers	Obertus	13 december	1584	1402
5	Slagers			[1547]	1433
5	Vishandelaren	Franciscus	4 oktober	[1506]	1419
6	Schoenmakers	Crispinus en Crispinianus	25 oktober	1446	1449
7	Droogscheerders	O.L.V.	(onbekend)	1506	1506
7	Textielwevers				
8	Detailhandelaren	Nicolaas	6 december	1447	1447
9	Linnenwevers				1449
10	Brouwers			[1561]	1561

Om de juiste verhoudingen te bepalen moet invloed van buitenaf en manifestatie vanuit eigen kring onderscheiden worden. Wat is toe te schrijven aan het regisseren door de stedelijke overheid dan wel positionering vanuit eigen kring? Officiële erkenning van de bedrijfsorganisatie door de overheid enerzijds en devotie tot uiting komend in de keuze van een patroonheilige, het stichten van een eigen altaar, of het plaatsen van religieuze attributen in de kerk anderzijds, behoeven niet gelijk op te gaan. De positie in de belangrijkste jaarlijkse Bredase processies werd hun toegekend door het stadsbestuur. Hetzelfde gold voor de rangorde van de dorpsformaties, die nauwelijks verschilde van de militaire opstelling sinds het midden van de veertiende eeuw. Nieuwkomer blijkt het dorp Chaam, dat pas in 1462 tot zelfstandige parochie was verheven. Omdat de ambachten een centrale rol bij de aanbidding van geschenken in de kerk vervulden, mogen de oudste onder hen in de zin van bedrijfsverenigingen hun ouderdom opvoeren tot vóór hun officiële oprichting, met andere woorden tot in de veertiende eeuw.

Het middeleeuwse gevoel voor hiërarchie stelde eerbiedwaardige anciënniteit boven recente oprichting, rechts boven links en het belangrijkste achteraan, want het allerheiligste, omringd door vele geestelijken, sloot de processie af. Sommige groeperingen werden niet achter, maar naast elkaar opgesteld. Bij de bedrijfstakken liepen slagers naast vishandelaren, ging de wol- naast de linnenbranche. De twee Bredase vendels trokken gelijk op, terwijl bij de dorpsmilities Zundert naast Rijsbergen en Alphen naast Baarle opgesteld stonden. De dorpsgenoten liepen dus niet twee aan twee, maar in rijen achter elkaar. Deze vorm van behandeling heeft iets kunstmatig en wijst op een compromis. Omdat zij voortkwamen uit een gezamenlijke achtergrond of even oud pretendeerden te zijn? Beroepsbeoefenaars die het van hun fysieke kracht moesten hebben (smeden, havenarbeiders), genoten voorrang boven kapitaalkrachtige nieuwkomers (brouwers). Ieder ambachtslid liep in eigen kledij met kaarsen in de hand. Of zij ook hun eigen patroon meedroegen in die processie, is niet duidelijk. Het stadsbestuur liep mee omringd door ingehuurde toortsendragers.

Bij ieder ambacht of nering gaat het om hoogstens enkele tientallen personen.

Om een idee te geven van de totale omvang van de Bredase ommegang, bestaande uit minstens 22 formaties, komen we tot de volgende optelling: de boven opgegeven twaalf corporaties komen op ongeveer 300 personen, de schutters waren met 24 man, terwijl de omvang van de drie Bredase vendels en de dorpsvertegenwoordigingen getalsmatig onbekend is. De parochieclerus (20 à 30 geestelijken) en het kapittel (12 man), zonder bijzondere gasten en hun vaste begeleiding, waren met hooguit 50 man. Dan kwamen nog het complete stadsbestuur (zeven schepenen, alle raadslieden) met entourage, de eregarde (enige tientallen) alsmede de nodige toneelgezelschappen (variërend van 5 tot 40 man) en de vier muzikanten. Totaal komen we dan al gauw uit op 400 à 500 personen, overwegend mannen. Alleen al gezien de frequente afwezigheid van de heer zelf valt aan te nemen dat deze niet meeliep. Zeker is dat de vrouwelijke helft van de Bredase hofhouding vanaf een ereplaats op de Markt het spektakel toeschouwde. Ook het Niervaert-retabel geeft graaf Hendrik en zijn zoon René als niet deelnemende gelovigen weer.²⁴⁵

In de voorgeschreven volgorde wordt geen van de devotionele broederschappen genoemd. Speciaal voor deze bijzondere gelegenheid formeerden zich de *gildebrueders*. Sinds 1502 heetten zij de *gildebrueders van de scutters* en vormden met enige tientallen personen een soort eregarde naast de oude schutters.²⁴⁶ Af en toe bleef deze escorte onder auspiciën van de oudste Bredase schutterij achterwege. Het gezelschap bestond aanvankelijk uit 42 man: acht figuren uit de hofhouding, vervolgens ambtshalve acht functionarissen die belangen van de heer waarnamen. Daarop volgden 26 personen van minder ambtelijk karakter. Onder hen figureerden naast de plaatselijke officiaal de pastoor van Ginneken, zodat ook geestelijken deel ervan uitmaakten. Wie precies ervoor in aanmerking kwam, werd van jaar tot jaar bekeken. Soms kwamen ook ondergeschikten verbonden aan de Bredase hofhouding in aanmerking. Soms ontvingen hoge gasten een uitnodiging om mee te lopen, zoals de heer van Zevenbergen of die van Dongen. De 'Kruisbroeders' vormden dus een 'rituele broederschap' die ad hoc bestond en zich daarin onderscheidde van devotionele broederschappen.²⁴⁷ Er waren afgezien van een exclusief mannengezelschap meer verschillen: geen lidmaatschap voor het leven, geen permanente bestuurlijke organisatie, geen eeuwige memorie. Ook in de keuze van de feestdag valt de eigenzinnig ingeslagen weg op. Van het stadsbestuur kregen deze broeders één el laken cadeau voor een *kovel*. Tegen 1520 was dit in 1494 geïntroduceerde gebruik alweer op zijn retour. Er liepen toen ook minderbroeders en personen van lagere stand mee; na 1522 stopte het stadsbestuur met de geste.

De rederijkerskamer Vreughdendael, de oudste en wellicht omstreeks 1470 gesticht, vormde een andere pijler onder de Bredase Kruisverering. Uit deze betrekkelijk jonge kring kwam voor het einde van de vijftiende eeuw de berijmde Kruislegende voort. Hun werkelijke inbreng aan de processies ontsnapt aan onze waarneming bij gebrek aan het verenigingsarchief. Deze kamer van 24 leden kan nooit zijn ontstaan uit de broederschapbeweging, die aan de oorsprong stond van menige rederijkerkamer elders in het zuiden. De rederijkers heetten altijd *gesellen/geselschap*, wat in kringen van broederschappen nooit het geval was. Vanaf het begin schijnt de heer hen via het stadsbestuur te hebben gesponsord.²⁴⁸ Doorslaggevend is de bestuurslaag met één voorzitter of *deken*, aangewezen door het stadsbestuur.²⁴⁹ Hun eigen

feestdag viel op Kruisvinding (3 mei), de dag dat de stadsbestuurders hen fêteerden op wijn. Zij kwamen ook in aanmerking voor kledinggeld.²⁵⁰ Na de reorganisatie van 1515 in verband met financiële moeilijkheden, bleef een armlastig en zwaar gesubsidieerd artistiek gezelschap over uit de stedelijke middenklassen.²⁵¹

Omgangen in de regio

Het Bredase spektakel, begeleid door klokkengelui, begon tegen elf uur en speelde zich af op en rond de Markt. De exacte route is onbekend, maar de processie begon met een hoogmis in de Bredase kerk, verliet het gebouw via het torenportaal en zal daar ook weer zijn eindpunt hebben gehad. De kerkmeesters werden, overigens met aanzienlijke overheidssubsidie, de belangrijkste belangenbehartigers van dit stadsfeest.²⁵² De motivatie voor de opstelling van het fantasierijke Kruisverhaal mag wel gezocht worden in de bedreigende populariteit uitgaande van het binnengehaalde Sacrament van Niervaert. Abstract komt deze religieuze confrontatie neer op een botsing tussen stad (Kruis) en heer (Sacrament). De aanwezigheid van iedereen bij deze jaarlijkse openbare stadsmanifestatie was dan ook verplicht. Stadsbestuur, schutters, buurtverenigingen, gilden en ambachten dienden zich aan in de kerk en deden schenkingen.²⁵³ Er werden ter afsluiting gezamenlijke feestmalen aangericht.²⁵⁴ Zo kwam jaarlijks de harmonieuze samenleving in de stad tot uitdrukking of de gebeurtenis moest die harmonie althans bezweren. Toen blijkbaar de corporaties dit zelf niet meer voldoende konden garanderen, dwong de centrale overheid de demonstratieve integratie af, zeker toen de sociale cohesie om de godsdienstkwestie afbrokkelde. Afwezigheid impliceerde zo oppositie tegen het gezag.²⁵⁵ Politieke omstandigheden leidden in juni 1568 toch tot afgelasting van de optocht op het allerlaatste moment.²⁵⁶ De definitieve stopzetting van de Kruisprocessie en alle andere manifestaties volgde in 1579. De devotie in de kerk en de feestmaaltijden ging intussen gewoon door, tot de onverwachte inbeslagname van de stad door de Staatsen.

Overeenkomsten in thematiek en in beeld bij de ensceneringen van processies zijn al vaak onderzocht, minder aandacht kregen tot dusver de onderlinge verhoudingen van stadsprocessies. Nu is gebleken dat de Kruisomgang belangrijker was dan de Niervaert voor Breda, waar men sprak van de 'grote' en de 'kleine' ommegang. Zodra dit lapidaire schema voor andere steden vaststaat, kan ook het tijdstip van de geregisseerde processies in een regionale vergelijking worden betrokken. Algemeen bekend is het tijdschema rond midden juli van de 'heiligdomsvaart' die Aken, Cornelimunster en Maastricht in onderling overleg hadden geregeld. Zo werd concurrentie vermeden en het aantal pelgrims op hoog peil gehouden.²⁵⁷ Speelde iets dergelijks ook elders?

De vier Brabantse hoofdsteden waren rond 1550 bekend om hun groots opgezette processies. Antwerpen, de grootste stad (ca. 40.000 inwoners) van de vier, kende vanouds de Besnijdenisomwegang op zondag na Pinksteren, terwijl de Halfoogstprocessie op zondag na Maria Hemelvaart (15 augustus) plaatsvond. 's-Hertogenbosch organiseerde een Mariaprocesie die op zondag na Johan de Doper (24 juni) rondtrok. In 1511-1514 werd de datum verschoven met een week naar zondag na O.L.V.-Boodschap (2 juli). Leuven, met zijn universiteit, kende een grootse

‘Kermisprocessie’ ter ere van Maria op de eerste zondag in september; naast de algemeen voorkomende Halfhoogst-Maria- en Sacramentsprocessies was er nog een lokale Pietersoptocht. Brussel, het bestuurlijke centrum, voert tot op de dag van vandaag een voor het massatoerisme bestemde ‘ommegang’ op. Hoewel vormgeving en intentie mijlenver afstaan van de middeleeuwse voorloper, is het moment van optreden ter ere van Onze-Lieve-Vrouw van de Zavel wellicht hetzelfde gebleven: begin juli.

De Luikse enclave Mechelen vierde de ‘Peisprocessie’ ter ere van de Maria van Hanswijk op zondag voor Hemelvaart, terwijl de stadspatroun Rombout (Rumoldus) op zijn octaaf (1 juli) een eigen processie kende. Meer in de buurt kende Turnhout, een adellijk jachtgebied waar de Bredase Nassau’s zich ophielden, een Mariaprocesie ter gelegenheid van haar Hemelvaart, die blijkbaar pas vanaf 1548 allure kreeg. De vrijheid Hoogstraten, machtscentrum van het adellijke geslacht Lalaing, verschoof in 1481 de processie van woensdag na Pasen naar de tweede zondag erna; in 1554 zelfs naar de eerste zondag in september. In 1569 hield zij op te bestaan. Bergen op Zoom (ca. 6.000 inwoners) had haar eigen Kruisprocessie die sinds 1496 plaatsvond voor de Paasjaarmarkt begon. De Kruisdevotie en de koppeling aan de plaatselijke jaarmarkt roepen direct een parallel met Breda op. In het minuscule stadje Steenberg (600 inwoners), mede behorend tot het Land van Breda, trok op Jacobsdag (25 juli) de grote processie rond, gevolgd door de ‘kleine’ op Sacramentsdag. De plaatselijke jaarmarkt begon hier de week na Jacobsdag.

In het graafschap Holland beschouwde de grote havenstad Dordrecht vanouds de Sacramentsprocessie als haar belangrijkste festiviteit, toen vanaf 1458 er nog een werd georganiseerd ter ere van het Heilig Hout op zondag na Petrus en Paulus (29 juli). Het niet onbelangrijke Gouda trok massaal bezoek op Sacramentsdag en daarna op Johan de Doper. Heusden vierde Sacramentsdag, maar pakte grootser uit bij de Mariaprocesie. Het kleine (Sint-)Geertruidenberg (1.600 inwoners) organiseerde tot ver in de vijftiende eeuw kennelijk slechts een processie op Pinksterdag zelf, waarin het Sacrament en het Heilig Kruis een rol speelden.²⁵⁸

In de Noordwesthoek van Brabant blijkt de patroonheilige van de stadsparochiekerk geen factor van doorslaggevende betekenis te zijn. Onder zo’n patronage trokken vooral dorpsprocessies rond. Daarentegen hingen in de stad jaarmarkten en ommegangen nauw samen; economie en religie gingen hand in hand. De Leuvense hield gezien de benaming van de grote processie direct verband met de jaarmarkt daar. Overigens is algemeen bekend dat de aanvang van internationale en regionale jaarmarkten op elkaar waren afgestemd. De hier ter sprake gebrachte ommegangen waren een typisch stadsfenomeen en vertoonden daarom samenhangen met het stedelijke netwerk van destijds. De belangrijkste processies in de buurt van Breda draaiden om bepaalde feestdagen in het voorjaar.

Tabel 11. *Overzicht van Grote en Kleine ommegangen, ca. 1550*

Kerkelijk feest	Dag	Grote Ommegang	Kleine Ommegang
Pasen	maart/april	Bergen op Zoom, Hoogstraten (na)	
Hemelvaart	april/mei/juni	Mechelen (voor)	
Pinksteren	mei/juni	Breda-Kruis , Antwerpen (na), Geertruidenberg	
Sacramentsdag	mei/juni	Dordrecht, Gouda , Heusden	Steenbergen, Leuven
Johan de Doper	24 juni	Den Bosch (na)	Breda-Niervaert (voor), Gouda
	juli	Brussel, Steenbergen, [Den Bosch]	Mechelen, Dordrecht
Maria Hemelvaart	15 augustus	Turnhout (na)	Breda, Antwerpen, Leuven
	september	Leuven, [Hoogstraten]	

NB: Voor / na = zondag voor / na. Anders op / rond het meerdaagse kerkelijke feest zelf. [...] secundaire datum.

De secundaire processies waren voornamelijk van lokale aard en vielen doorgaans later in het jaar. Rond Johan de Doper eind juni – het begin van de zomer – reden alleen al gezien de afstand Breda en Gouda elkaar niet in de wielen; in juli liepen Mechelen en Dordrecht evenmin elkaar voor de voeten. De vooraanstaande positie van Sacramentsdag lijkt vooral een Hollands fenomeen, waardoor plaatselijke gemeenschappen zich allemaal tegelijkertijd manifesteerden en zich zo direct tegen elkaar afzetten. De vaststaande feiten omtrent deze grote en kleine ommegangen wijzen in de richting van een chronologie. De ‘grote’ lijken zich te hebben uitgekristalliseerd tegen het einde van de veertiende eeuw. De ‘kleine’ dankten hun bestaan menigmaal aan betrekkelijk jonge introducties in het midden van de vijftiende eeuw, zoals in Breda het geval was.

Samenvatting

Op de meest uiteenlopende manieren hebben Bredanaars in de late Middeleeuwen uitdrukking gegeven aan hun houding en mentaliteit, waarvan een deel zich afspeelde in en rond hun eigen kerk. Menig initiatief kende familiale, soms zelfs dynastieke trekken, maar tal van individuen droegen hun steentje bij aan gemeenschappelijke voorzieningen. De heer zelf kwam met de meest spectaculaire stappen. Bredanaars in collectief verband richtten zich hoofdzakelijk op de eigen groep, maar sommigen onder hen ontplooiden opmerkelijke activiteiten gericht op openbaarheid en presentatie. Daartegenover handelden de kerkmeesters bij de bouw en de instandhouding, evenals bij de inrichting van de Bredase kerk in naam van de hele gemeenschap. Al deze initiatieven, waarvan de boodschap te achterhalen althans te plaatsen is, waren eenmalig dan wel tot eeuwig herhalend bedoeld. Hoe dit alles toentertijd overkwam bij de toehoorders en toeschouwers, is nauwelijks te peilen. In ieder geval kwam zo een jaarcyclus tot stand, volgens welk patroon de middeleeuwse Bredenaar leefde en dacht.

Met name door de twee processies die jaarlijks in de maanden mei en juni door de stad trokken, zette de Bredase bevolking als geheel een manifestatie van zichzelf neer. Dan zien we een nauwe samenwerking tussen diverse instanties en geledingen. De heer met zijn entourage en het toegestroomde volk waren daarbij slechts toe-

schouwers, waardoor de optocht een blijk van loyaliteit aan de heer werd. Het hoogtepunt viel tijdens de eerste helft van de zestiende eeuw, toen zovele instanties als nooit tevoren hun medewerking aan de manifestaties gaven. Voordien moeten de optochten een minder groots schouwspel zijn geweest, want vóór 1470 waren er in Breda geen rederijkerkamers, was het aantal erkende ambachten en opgerichte schutterijen ongetwijfeld kleiner en bestonden bewapende buurtvendels helemaal niet. Ook het fenomeen van voortgetrokken praalwagens en groepen te voet gaven een duidelijk 'modern' dat wil zeggen renaissance gevoel voor theater aan dit zo middeleeuws aandoend fenomeen. Meteen luidde dit zestiende-eeuwse hoogtepunt de ondergang in, waarvan de eerste tekenen zich al halverwege de jaren vijftig voordeden. Menig deelnemer aan de stoet nam tijdens de veranderende politieke omstandigheden standpunten in en houdingen aan waarmee de overheid zich niet kon verenigen. Vrees voor onlusten bij zo'n massaal gebeuren deed tenslotte in 1571 de deur dicht. Vanaf 1580 hoefde het voor het Staatsgezinde stadsbestuur niet meer en ook nadien onder het herstelde katholieke-Spaanse bewind werden de twee optochten niet meer gehouden. De Bredase gemeenschap was uiteengevallen.

Bevestigden en kweekten dergelijke manifestaties de bestaande dan wel gewenste eenheid naar binnen, zo zette Breda zich tegelijkertijd af tegen de omringende buitenwereld. In die zin waren de beide processies voortzettingen van de oude plaatselijke rondgangen. Het Land van Breda hoorde bij de stad; vandaar de vanzelfsprekende aanwezigheid van de omliggende dorpen. De verhouding tot de buitenwereld nam vormen aan van onderlinge concurrentie. Iedere stad wilde de processies van de buur overtreffen in variatie en grootte. Zo nam Den Bosch een presentatie zoals die in Breda rondging, over. Waar Breda zijn ideeën haalde, is bij gebrek aan detailinformatie niet bekend. Stadsmuzikanten van elders (Reimerswaal, Den Bosch) werden uitgenodigd; die van Breda gingen richting Holland (Geertruidenberg, Gouda). Bredase rederijkers waren welkom bij Mechelse processies.

De Bredase 'omwegangen' waren in hun planning afgestemd op de omgeving. In dit opzicht zullen steden en stadjes in de buurt, zoals Bergen op Zoom, Steenberg en zeker Antwerpen maar ook 's-Hertogenbosch en Dordrecht concurrenten zijn geweest. Omgekeerd gold vanzelfsprekend hetzelfde en met ieder nieuw initiatief tot een processie moest de balans in de regio opnieuw worden bepaald; vandaar wijzigingen in data. De Kruisprocessie, altijd op Pinkstermaandag, was vanouds en bleef tot het laatst de belangrijkste in Breda. Die van Niervaert was daaraan in alle opzichten ondergeschikt: die processie was jonger, vond op een later tijdstip plaats, werd wel eens verplaatst naar een andere datum en soms zelfs een jaar uitgesteld! In dit opzicht moet de bestaande visie op de Bredase 'Sacramentsprocessie' worden gecorrigeerd. Is deze soms op te vatten als een minder geslaagde poging tot aansluiting bij de Hollandse sacramentsprocessies?

De Kerk maakte geen onderscheid tussen stad en platteland, ondanks alle verschillen. Vanuit de plaatselijke bevolking werden in de kerkbouw typisch stedelijke accenten gezet, waardoor uiteindelijk kerken in de stad zich architectonisch onderscheidden van simpele dorpskerken. Het Bredase kerkgebouw kreeg zijn jongste gotische vormgeving door belangrijke bijdragen vanuit de gemeenschap. Toen rond 1535 de kerkbouw voltooid was, werd meer geld gestoken in de optochten. Tegen

het einde van de zestiende eeuw zou het stadsbestuur de ‘Grote Toren’ als een alom zichtbaar symbool van de stad gaan beschouwen.

Met deze schets van de pastorale zielzorg en het veelzijdige parochielevens zoals Bredanaars van alle mogelijke niveaus die gestalte gaven en beleefden, is zeker geen compleet beeld van het laatmiddeleeuwse Breda geboden. Belangrijke actoren bleven buiten beschouwing. Gewezen moet worden op de heer van Breda en zijn houding tegenover de parochiekerk die hij als zijn eigendom beschouwde. Vooral de Nassau’s ontwikkelden tegen het midden van de vijftiende eeuw een doelbewuste kerkpolitiek. Vervolgens het kapittel van Breda dat het hoogste kerkelijke gezag ter plaatste belichaamde. De zestiende-eeuwse wederwaardigheden van dit twaalfkoppig collectief van kanunniken zijn nog altijd niet op hun eigen merites gewaardeerd. Tenslotte niet te vergeten verschillende diocesane instanties zoals de kerkelijke rechtbank, waarvoor Bredanaars verschenen en waarover in het algemeen veel te weinig bekend is. Naast de vele aspecten die aan de orde kwamen, kunnen zeker nog tal van andere dit beeld completeren en nader inkleuren. Vanuit de geschiedenis van altaarstichtingen in en de ruimtelijke inrichting van de Onze-Lieve-Vrouwekerk zal dit elders aan bod komen.

Bijzonder intrigeert de kerkelijke grenslijn die eeuwenlang dwars door de stad liep. Hoe hebben zich aan de andere kant van het water Bredanaars die zich verenigden in de Markendaalse kapel, ressorterend onder de plattelandsparochie Princenhage, opgesteld? Al in 1344 had zich een Onze-Lieve-Vrouwebroederschap de instandhouding van een eigen kerkgebouw ten doel gesteld. De twee bestuursleden daarvan vormden later het kerkbestuur van de Haagdijk. Een hoge kerkelijke prelaat die geboren was op het ‘Haagdijkse einde’, bedacht zijn geboorteplaats met een gasthuis en een initiatief tot parochieverheffing; Breda zelf kwam voor hem op de tweede plaats. Pas rond 1580 kregen de Haagdijkers een kans zich op gelijk niveau te bewegen als de Bredase Grote of Onze-Lieve-Vrouwekerk, maar het parochielevens van de ‘Kleine of Markendaalse kerk’ (gesloopt in 1843-1847) kwam door de tijdsomstandigheden nauwelijks van de grond. Zodra hun gemeenschappelijke beleving – naast die van de Bredase parochianen wonend in het dorp Teteringen met hun Willibrordkerk – in beeld is gebracht, kan een volwaardig beeld van Breda en de Bredanaars worden neergezet.

AANTEKENINGEN

Afkortingen:

grt	groten
Kgld	karolusgulden
rgld	rijnsgulden
st	stuiver

Overzicht vindplaatsen Cartularia (C) en Necrologia (N):

CKAP	Brussel, Koninklijke Bibliotheek, Handschriften ms 4472 (14.936), Cartularium van O.L.Vrouwe-kapittel te Breda.
CKAP II	SAB, Collectie Havermans (afd.IV-1), inv.nr. 17.
CKPL	SAB, Archief Kapittel (afd.III-273), inv.nr. 4, Cartularium van 'gemene kapelannen' van O.L.V.kerk te Breda, alias 'cartularium Cheltenham'.
NBG	SAB, Archief Begijnhof (afd.III-21), inv.nr. 121-122, Necrologium van het Begijnhof te Breda, ca. 1500 resp. 1586. Gedrukt: F. Gooskens, <i>Jaargetijdenregister van het Begijnhof te Breda (1353) ca. 1500-1626</i> (Breda, 1992).
NCD	Oosterhout, Archief Catharinadal Necrologium van het norbertinessenklooster St. Catharinadal, 18de eeuws. Gedrukt: Gooskens op http://stadsarchief.bred.nl/collecties .
NKAP	ARA Brussel, Archives ecclesiastique, inv.nr. 17.301 bis [voorheen KB, Handschriften, ms 4473 (685)], Necrologium van het O.L.V.-kapittel te Breda, 1525/31. Gedrukt: C. Hoynck van Papendrecht, 'Necrologium ecclesiae Beatae Mariae semper virginis opidi de Breda, Leodiensis diocesis (nunc Antverpiensis). Ex manuscripto membranaceo in folio apud editorem', in: <i>Analecta Belgica</i> III pars I, (Brussel, 1743), 329-438.
NKPL	Bisdom Breda, Archief Grote Kerk (afd.III-24), inv.nr. 8, Necrologium van de gemene 'kapelannen', ca. 1540.

1. Deze bijdrage vormt een onderdeel van een uitgebreidere studie die we in opdracht van de Rijksdienst voor Monumentenzorg te Zeist uitvoerden: Pastoors, kapelaans en altaren. Religie en inrichting in de Onze-Lieve-Vrouwekerk te Breda voor 1590. Andere onderdelen van dit eindverslag zullen verschijnen onder de titel 'Kerken, koren en kapellen', in: G. van Wezel (ed.), *De Grote of Onze-Lieve-Vrouwekerk te Breda* (monografie Rijksdienst voor Monumentenzorg), ter perse. De annotatie bij dit artikel is door de redactie aangepast aan haar eigen richtlijnen. Met dank aan dr. H. Muntjewerff voor correcties en aanvullende informatie.
2. In het algemeen A.J.A. Bijsterveld, *Laverend tussen Kerk en wereld. De pastoors in Noord-Brabant 1400-1570* (Amsterdam, 1993), 65-71. Eedformulier zie CKAP, fol. 16 = CKAP II, fol. 15-15v = CKPL, fol. 41: *Ego N. curatus, vulgariter plebanus appellatus (...)*.
3. J.M.F. Ijsseling, *Inventaris van het archief van het Begijnhof te Breda* (Breda, 1966), inv.nrs. 12, 50, 104, 179, 642.
4. In 1308 vormde Breda het meest westelijke punt van een geprojecteerd termijngedebied van het op te richten franciskanenconvent in het Gelderse Roermond; *Collectanea Franciscana Neerlandica* 2 (1932), 304-305: *ultra Mosam habebunt Breda et a Breda usque in Eyche [Maaseik] omnia loca sibi vicinora quam Traiectensis [Maastricht], Eyche oppido dumtaxat Traiectensibus remanente*. De aangrenzende gebieden verdeelden de vestigingen te Den Bosch en Diest onder elkaar. Zie voor de formering van het Dordtse termijngedebied P. Henderikx, *De oudste bedelordenkloosters in het graafschap Holland en Zeeland* (Amsterdam, 1977), 37. Regeling van preekbeurten in de O.L.V.-kerk voor augustijnen-heremieten N. Teeuwen en A. de Meijer, *Documents pour servir a l'histoire médiéval de la province augustinienne de Cologne I (1357-1506) en II (1507-1551)* (Heverlee, 1961/1970). Dominicaans termijngedebied vanuit Den Bosch S.Wolfs, *Middeleeuwse dominicanenkloosters in Nederland. Bijdragen tot een monasticon* (Assen, 1984), 86-130, vooral 91.
5. W. Bezemer, *Oude rechtsbronnen der stad Breda* ('s-Gravenhage, 1892), 16 art. LX: vijf orden, boete 1 ₤; M. Erens, *De oorkonden van het norbertinessenklooster van St. Catharinadal* (Tongerlo, 1931), nr. 134 d.d. 4

- sept. 1377: vijf orden; G.J.M. Sanders, *Inventaris van het archief van het kartuizerklooster Het Hollandse Huis bij Geertruidenberg* ('s-Hertogenbosch, 1984), regest 775 d.d. 12 aug. 1427: vijf *terminarizen*. Sedertdien steeds sprake van vier bedelorden, zoals in Algemeen Rijksarchief (ARA), Archief van de Nassause Domeinraad voor 1581(ND), regest 1375 d.d. 26 juni 1438: 4 *ordenen mendicanten*. Koninklijk Huisarchief, Oud-Dillenburgse Linie, inv.nr. 169 d.d. 24 april 1442: 4 *ordinen die hier termijn pleghen*; inv.nr. 444 d.d.19 mrt 1499: *anderen drie biddende oederen metten bruder van Asperen als voir die vierde gereskent*. Stadsarchief Breda (SAB), Archief Weeskamer, inv.nr. 123, testament Geertruit van Rijswijk d.d. 25 juli 1530: 2 st aan vier *mendicanten ende den cruysbroederen van Worinchem* [Woudrichem, gesticht in 1474] *tot Breda statie van preken hebbenden*; (1530) 4 biddende orden ieder 3 st; (1575) 4 orden. Kerkrekening 1535, blz. 59: *vier biddende orden*. Jaarlijkse uitbetaling van 3 ort door Bredase Begijnhof aan Dordtse minderbroeders (1542 afgekocht) en augustijnen (1578), Bossche dominicanen (-1570), evenals Mechelse carmelieten (-1570), wellicht op basis van testamentaire beschikking, zie SAB, Archief Begijnhof, inv.nrs. 362-364, manualen 1542-1570, ongefolieerd, achterin; inv.nr. 188, rekening 1540/41. N.B. zie voor Kerkrekeningen in: Stadsarchief Breda, Archief van de Kerkvoogdij der Nederlands Hervormde Gemeente (afd.III-8), inv.nrs 1-6 (1503-1590).
6. Vgl. Erens, *Oorkonden Catharinadal*, nr. 373 d.d. 20 okt. 1447 en *Taxandria* 33 (1926), 223-224: 1 okt. 1449; beide keren carmeliet Johan Weeze. Kerkrekening 1549, blz. 286: uitbetaling van testamentaire beschikking aan Mechelse terminaris.
 7. Eedformulier CKAP II, 15v-16r = CKPL, fol. 42: *Ego N. vicecuratus pro anno presenti assumptus (...)*.
 8. Erens, *Oorkonden Catharinadal*, nr. 127 d.d. 6 sept. 1383.
 9. Bij voorbeeld Walter Vos was in 1436 tevens vicecureit in Steenberghe zie Bijsterveld, *Pastors in Noord-Brabant* II, nr. 294 = nr. 1602.
 10. Bronnen over periode 1400-1575: Bijsterveld, *Pastors in Noord-Brabant*, vooral bijlage 4, alwaar oudere literatuur; vóór 1400: G.C.A. Juten, 'Verordeningen voor het kerkbestuur op verschillende feestdagen in de O.L.V. kerk te Breda', in: *Taxandria* 25 (1918), 163-168 en pater Placidus, 'Geschiedenis der Katholieke Kerk te Breda', in: F. Cerutti e.a., *Geschiedenis van Breda* I (Breda, 1952), 123-182; na 1575: Placidus, 'Katholieke Kerk Breda' en De Lepper, 'De katholieke kerk'. Vgl. Cerutti, *Geschiedenis van Breda*, 291: 1425 Eustachius Roever; W.J.M.A. Asselbergs en A.P. Huysmans (eds.), *Het spel van den Heiligen Sacramente van der Nyewervaert* (Zwolle, 1955), 89: (1450) Wouter. M.b.t. kosters: J.R. baron van Koppel, *Eenige wetenswaardigheden betreffende de Grote- of Lieve Vrouwe Kerk te Breda in de XVIe eeuw, uit oude rekeningen medegeedeeld* (Breda [1905]), 69-70; SAB, Varia (afd.V-1), inv.nr. 539 d.d. 5 febr. 1427; A. van den Bosch en D. Graswinckel, *Het oud-archief van Het arme weeshuys der kercken ende der stad van Breda 1606-1887* (z.p., 1939), inv.nr. 739, regest 5 d.d. 15 mei 1435; Kerkrekeningen 1504-1589 en Stadsrekeningen 1492-1590.
 11. G.C.A. Juten, *Cartularium van het Begijnhof te Breda* (Bergen op Zoom, 1910), nr. 32 d.d. 12 nov. 1355; Rijksarchief Antwerpen, Archief abdijs St.Bernard a/d Schelde, charters d.d. 21 juli 1379; getuige in notariële akten te Breda zie Erens, *Oorkonden Catharinadal*, nrs.125-126 d.d. 15 mei resp. 6 sept. 1373.
 12. ARA, ND I, 223-224: akten van voordracht; vgl. regest 1334 (1435), 1871 [na 1472?], 2245 (1494); inv.nr. 1352 [1538-1544] moet de vicecureit betreffen. *Jaarboek De Oranjeboom* 7 (1954), 59 bijl. B: Requesens aan bisschop van Antwerpen, Brussel 27 nov. 1574. Enig overgeleverde akte van installatie in archief van het Bisdom Breda, Fonds Antwerpen, inv.nr. 432 d.d. 17 mrt 1505.
 13. Zie grondleggende studies van Placidus en De Lepper, 'De katholieke kerk', 163-170.
 14. Zo was de Bredase kapitteldeken mr Willem van Galen in zijn kwaliteit van pastoor van Dongen tevens landdeken (1530/33-1539); vgl. S. Drossaers, *De archieven van de Delfse Statenkloosters* ('s-Gravenhage, 1916), regest 442, Breda 24 april 1537: Landdeken en aartsdiaken van de kwart kerken in dat dekenaat heeft op voordracht van François de Bailloeuil, heer van Ettenhoven, als collator het rectoraat van de 'kwart' kerk aldaar Cornelis Mus, Utrechts priester, als pastoor geïnstalleerd en J. Habets en A. Flament, *De archieven van het kapittel der vorstelijke rijksabdijs Thorn* ('s-Gravenhage, 1889-1899), deel I, nr. 560 en deel II, nr. 1121, Breda 16 jan. 1538; *Necrologium Baardwijk* [1526/48], gedrukt: *Met gansen trou* 11 (1961), d.d. 23 sept.: *capitulum Bredense*. Gebrekkig overzicht van Hilvarenbeekse landdekens naar G. Juten, 'Dekenaat Hilvarenbeek', in: *Taxandria* 31 (1924), 281-287 te verbeteren volgens Bijsterveld, *Pastors in Noord-Brabant*, 308 noot 210 (12 namen). Voor de 'Vicedeken van Beek in het Land van Breda' ofwel de lokale vertegenwoordiger zie F. Gooskens, 'De kanunniken verbonden aan de collegiale kerk te Breda (1303-1504)', in: *Jaarboek de Oranjeboom* 34 (1981), 62: Bredaas kanunnik Johan Borchman 1487-1490; SAB, H. 807, fol. 125v (1551): Anton van der Hulst. In 1492 vond een vergadering van het

- landdekenaat plaats te Breda; Stadsrekening 1492, fol. 43; vgl. Stadsrekening 1493, fol. 109: bezoek van landdeken.
15. Voor biografie literatuuroverzicht bij Bijsterveld, *Pastors in Noord-Brabant* II, nr. 3. Ottendijk als notaris te Helvoirt 1482; Rijksarchief Noord-Brabant (RANB), Collectie Cuypers van Velthoven, inv.nr. 104; A. van de Bichelaar, *Notariaat Meierij*, Deel II, in voce. Bij zijn benoeming ontving Lekkerkerk van het stadsbestuur van Heusden als fêtering 4 kwarten wijn [10 st] als hij tot Huesden gecomen was ende de kercke van Breda aengenomen had, gedrukt: *Handelingen Provinciaal Genoetschap Noord Brabant* (1884/85), 97-129 (stadsrekening), vooral 113.
 16. Voor biografische basisinformatie Bijsterveld, *Pastors in Noord-Brabant*, nr. 1969; vgl. Kerkrekening 1540, blz. 145: licentiaat; 1542, blz. 177: magister. Loyen trad tevens op als notaris: SAB, Archief Weeskamer, regest 103 d.d. 12 jan. 1557: te Oostmalle en als kapitaalschietter voor het kerkbestuur; Kerkrekening 1541, blz. 169: via rentmeester inning van jaarrente 2 rgld 2 ort; 1542, blz. 177; 1544, blz. 208. Als kanunnik stichtte hij bij testament een studiebeurs aan universiteit Leuven 13 sept. 1567; Voocht (1927), inv.nr. 2102. Zie voor zijn dienstmeid Heilwig, d.v. Aert van Leye († 3 febr. 1551), 34 jaar oud gestorven en begraven in de Grote Kerk: J.C.P.W.A. Steenkamp, *De grafzerken in de Grootte of Onze Lieve Vrouwekerk te Breda* ('s-Hertogenbosch, 1923), nr. 31 (afb.) en C.D. Bakker, 'Opschriften van grafzerken in de Grootte of Onze-Lieve-Vrouwekerk te Breda', in: *Nederlandsche Leeuw* (1937), kol. 357 nr. 73: tekst.
 17. *Taxandria* 36 (1929), 222-226 (1549-1551). Son had een dochter die in 1564 intrad in Vredenburg; A.J.M. Beenakker, *Breda in de eerste storm van de opstand 1545-1569* (Tilburg, 1971), 16 noot 49. Kerkrekening 1542, blz. 178, klein geld; 1544, blz. 213, klein geld: heer Jacop pastoor. Stadsrekening 1543, fol. 20v, laken: mr Hendrik Loeyen pastor ontving van stadswege vanouds 6 el laken [ter waarde van rond 10 rgld].
 18. CKAP II, fol. 112; gedrukt: Juten (1928), 19-20 bijl. I, fragmentarisch d.d. 11 mrt 1559: Dhoon. CKAP II, fol. 114: Antwerpen 20 juni 1578 Gobbinx krijgt kanunnikale prebende voordat aanstellingsbrief afkwam; gedrukt: *Jaarboek De Oranjeboom* 7 (1954), 60 bijl. C.
 19. Er zijn zeker geen pastoorzegel vóór 1300 bekend zie *Corpus Sigillonum Neerlandiconum* ('s-Gravenhage, 1937-1940). Fragmenten van zegels: Erens, *Oorkonden Catharinadal*, nr. 33 d.d. 30 dec. 1308: Maria en knielend figuur, randschrift onleesbaar; ARA, ND I, regest 197 (1328), 203 (1329); vgl. J. Unger, *Regesten voor Rotterdam en Schiedam tot in 1425* [Bronnen voor de geschiedenis van Rotterdam IV] (Rotterdam, 1907), regest 360 d.d. 19/20 sept. 1327: Johan pastoor Breda; regest 372 d.d. 5 okt. 1328. ARA, ND I, regest 1956 en 1957, beide 24 aug. 1473. M.b.t Alphen zie *Jaarboek De Oranjeboom* (1981), afb.3. A. Matheus, *Analecta Veteri Aevi II* (Utrecht, 1738), 258: (1433) landdeken Hagen als getuige bij testament van Johan de Wit, deken van Sint-Marie te Utrecht; Sanders, *Kartuizerklooster Geertruidenberg*, regest 1062 d.d. 27 mrt 1463: mr Jan van Lekkerkerk, pastoor van Breda, en Jan Delbrechtsz, deken van Dordrecht, namens de kartuizers van Geertruidenberg bemiddelen in een conflict met een particulier over een pachtafdracht. F. Cerutti en F. Brekelmans, *Middeleeuwse rechtsbronnen van stad en heerlijkheid Breda III* (Zutphen, 1990), nr. 889 d.d. 1484: brief o.a. gericht aan pastoor.
 20. Stadsrekening 1586, fol. 289: *Item alsoe heer Adriaen Plaet, onderpastoir deser kercke, naer het innemen ende reductie deser stadt [1581] groote quantiteyt van gewonde borgheren de eerwerdige heylighe sacramente geadministreert heeft ende insgelycx wel ontrent vijffhondert vyrentachtich doode lichamen ter begraeffnisse ghaelt heeft, waeren den voorschreven heere Plaet eghen salaris oft loen gehadt en heeft, is ten versoecke ende bede desselfs by bormeester ende scepenen desen rendant bij mondelinge ordonnantie belast den voorschreven heere van der stadswegen te gheven (...) 12 rgld; Stadsrekening 1590, fol. 209: *Item betaelt heer Adriaen Plaet (...) uuut saicke van dat deselve in 't leste des jairs '89 ende oock in 't beginsel van den jaere '90 hem ter begeerte van de magistraet heeft laten vyn-den dagelycx op de Gevangenpoorte bij 5[?] gevangenen vrouwen ende jonge meyskens die geaccuseert waren met toveryen ende heeft daer syn officie by gedaen den tyt van ontrent twe maanden om deselve toe onderrichten van honnen groote dwalinge daer deselve in gevallen waeren ende deselve gesterct met Godts woort 6 rgld; Stadsrekening 1590, fol. 143v, gelag: (28/29 jan.) *aldaer den pastoor van Breda ende den proost van het Oude Clooster [Catharinadal] ten versoecke ende begeerte van borgemeesters ende scepenen syn geweest tot twee distincte reysen op de Gevangenpoorte om sekere gevangen vrouwen ende meyskens, daer gevangen synde ende geaccuseer van toverye te bekeren ende te onderwysen ende te brenghen van honne groote dwalinge die by Adriaentken Gys de wasmakers dochter daertoe verleyt ende gebracht waren, so men verstant, ende als die voorsch twee geestelyke personen des avonts by mynen heeren in 't collegio gecomen syn tot twee reysen om rapport te doen van hetgene sy met den gevangenen vrouwen gehandelt hadden (...) 17 1/2 pot wijn [16 rgld 12 st].***

21. Dotaties ten gunste van pastoor (te onderscheiden van de kerk in het algemeen): Erens, *Oorkonden Catharinadal*, nr. 160 d.d. 31 juli 1395: jaarrente van 17 grt Vlaams [uit een kapitaal van 7^{1/2} gld]; Bisdom Breda, Fonds Antwerpen, inv.nr. 431 d.d. 16 okt. 1420 (1 gld); 1422 aug. 3 (4 grt); KHA, ODL: 24 april 1442 (3 rgld) en 19 maart 1499 (3 rgld).
22. Bisdom Breda, Collectie Juten (afd.III-27), inv.nr. 45 (1578-1616): 191 folio's, waarvan 164 beschreven, achterin algemene index samengesteld door pastoor Gobbinckx. Vgl. ARA, Archieven Nassause Domeinraad 1581-1811 (NDR), inv.nr. 8977, legger 1624-1694 en SAB, Archief Kapittel (afd.III-273), inv.nr. 26, Inventarislijst van overgebrachte archieven van de Grote Kerk, 27 oktober 1637: manuaal met signatuur KK en 'nieuw manuaal' die verloren zijn gegaan.
23. SAB, Oud-administratief archief der Stad Breda (afd. I-1a) (OA), regest 47 d.d. 16 aug. 1472 en regest 48 d.d. 1 sept. 1472.
24. ARA, NDR, inv.nr. 8569 ev., rekeningen van rentmeester geestelijke goederen, 1684-, rubriek 9; inv.nr. 7975, fol. 390: extract uit rekening van 1670/71.
25. Stadsrekening 1517, fol. 96v: *Item alsoe heer Jan van Esch, capellaen oft hulper was van den vicecuyrt tot Breda omtrent sint Jan anno '17 sceyde uuter woning van den tom bij de Molenstrate (...) ontvangt tegemoetkoming in verbouwingskosten*. SAB, OA, H. 809, fol. 242: (1557) kapelaan Joost Erembout Doemincx als rentmeester van de pastoor resp. vicecureit. Vgl. Gooskens, 'Meester Willem Alfijn', 163 wél te duiden als aanstelling voor onbepaalde tijd.
26. Gedrukt: F. Gooskens, 'Meester Willem Alfijn, jurist en pastoor te Breda (1473-1494)', in: *Jaarboek de Oranjeboom* 35 (1982), 163-167.
27. Sanders, *Kartuizerklooster Geertnuidenberg*, regest 775 d.d. 12 aug. 1427; vgl. SAB, Archief Heilige Geest, inv.nr. 1, cijjnregister 14[15], fol. 69: voorheen huis van rentmeester Willem van Oosterzeel. Hagens notariaat besloeg tenminste de periode 1406-1428.
28. Zie noot 25; Kerkrekening 1588, inkomsten verhuur kerkhuisjes: huisje nr. 14 vrijgesteld van huur; Brekelmans, 'Het keurslijf van de Grote Kerk', in: *Jaarboek De Oranjeboom* 21 (1968), 19-33.
29. Aankoop 16 jan. 1478 zie Bezemer, *Oude Rechtsbronnen*, 49-50 par. 128 = *Taxandria* 48 (1941), 312-313. Verkoopakte: Bisdom Breda, afd. III-24-26, inv.nr. ??: Utrecht, 3 mrt 1532; Stadsrekening 1532, fol. 41, ontvangsten: boeking van verkoopsom ad 441 rgld 12 st.
30. Stadsrekening 1492/93, fol. ??: *Item de pastoor van Breda verdeckt op sijn huys 17.000 tegelen à 1 ort, totaal 14 st; Kerkrekening 1525, fol. 11.*
31. Stadsrekening 1534, fol. 126v, varia: *Item betaelt mr Henrick Loeyen, vicecureit van Breda, ter causen van den 441 rgld 12 st, die totter stadt behoef in anno XXXII aenveert zijn op rente gecomen van der huysse ende erve die de cureyt te bewoonen ende te gebruycken plach, zijn rente hem verschenen t'sent Jansdage Baptista anno XXXIII 27 rgld 12*. Daarna jaarlijks terugkerende uitgavepost.
32. Kerkmeestersinstructie I [ca. 1550].
33. Asselbergs, *Het spel van den Heilighen Sacramente*, nr. 11 d.d. 7 sept. 1500: *in der kerck toe Breda in des prochiaenschoer; Juten, Cartularium Begijnhof*, nr. 125 d.d. 5 nov. 1462: *choro plebani*.
34. Gedrukt: G. Schoolmeesters, *Les statuts synodaux de Jean de Flandre, évêque de Liège (16 février 1288)* (Luik, 1908). Betreffende liturgie/riten E. Vavra, 'Liturgie als Inszenierung', in: H. Kühnel, *Alltag im Spätmittelalter* (Darmstadt, 1986), 315-332; *Lexikon des Mittelalters* (München, 1977-1998) V, kol. 2026-2029; J. Bossy, 'Sociographie de la messe, 1200-1700', in: *Annales ESC* 36 (1981), 44-70 = 'The mass as a social institution, 1200-1700', in: *Past and Present* 100 (1983), 29-61; E. Palazzo, 'Foi et croyance au Moyen Age. Les médiations liturgiques', in: *Annales HSS* 53 (1998), 1131-1154; D. Hope, 'The medieval western rites', in: C. Jones e.a. (eds.), *The Study of Liturgy* (New York, 1978).
35. Als 'Bredaas' kunnen wellicht fragmenten hergebruikt als kaft of bindmiddel worden aangemerkt. Vgl. Bisdom Breda, Collectie Juten (afd.III-27), inv.nr. 4, muziekblad; SAB, Varia (afd.V-1), inv.nr. 661, 664, 665, 666; Stadsrekening 1563 (bindmiddel); SAB, Fonds van Gatén, inv.nr. 5.
36. Luikse heiligenkalender H. Grotenfend, *Zeitrechnung des deutschen Mittelalters und der Neuzeit* II (Hannover, 1892), 105-109; E. Strubbe en L. Voet, *Chronologie van de middeleeuwen en de moderne tijden in de Nederlanden* (Antwerpen, 1960; herdruk Brussel, 1991), 158-197. Zie voor gedrukte brevieren *Gesamtkatalog Inkunabelen*, nrs 5368-5372; postincunanelen H. Bohotta, *Bibliographie der Breviere 1501-1850* (Leipzig, 1937), 211-213 (diocess Luik) voor 1560 minstens negen edities voornamelijk te Parijs. In het bijzonder met betrekking tot aartsdiakonaat Hilvarenbeek zijn nog beschikbaar: Baardwijk [1350/1450; ca. 1550], Bokhoven [ca. 1540], Dongen [1429-1550], Oirschot-kapittel [?], Oisterwijk [?], Tilburg [1502/1509]; gedrukt: *Bossche Bijdragen* 22 (1953/55). Het nieuwe Romeinse schema werd pas in 1589 met het gedrukte *Rituale* van het aartsbisdom Mechelen ingevoerd.

37. Op basis van het necrologium van het kapittel van Breda (NKAP), 1525-1531.
38. Met uitzondering van Leonardus (vgl. Zoutleeuw) en enigermate Maria Conceptio betreffen zij allemaal plechtig gevierde dagen in bisdom Luik; derhalve hoogstwaarschijnlijk *duplex*-feesten.
39. NKAP, in dato: fundatie door kapelaan Gillis Schoendonck (1497).
40. Zie hierna noot 121 (17 mei 1537): *triplicia festa = grote heyligh dagen*. G.C.A. Juten, 'De collegiale kerk van O.-L.-Vrouw te Breda', in: *Analectes pour servir a l'histoire ecclésiastique de la Belgique* IIIe série 8 (1912), 125-145, nr. 40: *triplex festum*, en nr. 36: *festa duplica aut triplicia*. Vgl. Kerkrekening 1504, fol. 7: betaling door kerkbestuur ter gelegenheid van Sacramentsprocessie aan deken plus subdiakenen Jan [Wachmans] en Servaas [van Meer]; Stadsrekening 1536 ev. feteringen aan deken, diaken en subdiaken.
41. CKAP, fol. 40 = CKAP II, fol. 23. Vgl. hierna noot 55.
42. Zie Kerkrekening 1584/85-1589, tabellen collectes uit de jaren 1580-1589; Bisdom Breda, Collectie Juten (afd.III-27), inv.nr. 44, Kerkmeestersinstructie 1582. Bij het stichten van altaarfundaties was een dergelijke voorwaarde niet ongebruikelijk.
43. Stadsrekening 1527, fol. 174, varia: *Item gegeven den bode mijns heeren van Ludick oft ueyter hove van Ludick die placcaet van den orlof van den bisscop van Ludick brocht dat men in den vasten zuwel eeten zoude 20 st*. Vanaf Stadsrekening 1529, fol. 253v, varia: *Item 15 februari anno '29 gegeven den bode der 't placet brocht dat men in den vasten suwel mocht eten 20 st*, in principe jaarlijks in de loop van januari / februari bezorgd door bode die hiervoor steeds 20 stuiver ontving. Na 1540 met wisselvallige frequentie tegen beloning van 12 st.; ondanks bisschoppelijke herindeling nog altijd uit Luik tot en met Stadsrekening 1568 (I), fol. 15v; gedrukt: C.R. Hermans, 'Geschiedenis der rederijders in Noordbrabant. Tweede stuk', in: *Bijdragen tot de Geschiedenis, Oudheden, Letteren, Statistiek en Beeldende Kunsten der Provincie Noord-Brabant* ('s-Hertogenbosch, 1867), 220. Sedertdien uit Antwerpen: Stadsrekening 1569, fol. 56v: (20 febr.) *gegeven Darnolio van Eys alias Faryn die tot Breda vanwege mijns eerwaerde heeren Franciscus Somnio, bisschop tot Antwerpen, de tedinge brocht dat men soude moegen in de vasten suyvel eeten (...) 12 st*. In Stadsrekening 1570 op naam van officiaal van Leuven; in 1571 namens Antwerpse officiaal. De formulierachtige tekst is niet overgeleverd; *Lexikon des Mittelalters* II, kol. 1162-1163: Butterbrief, en *Lexikon des Mittelalters* IV, kol. 306-307: Fastendispenz.
44. In het algemeen J. Maassen, 'Klokken en klokkenspelers te Breda 1501-1724', in: *Jaarboek De Oranjeboom* 28 (1975) 77-81. Zie Kerkrekening 1504, fol. 6v; 1536, blz. 75: plus 'verlate priemklok'; 1546, blz. 250: nieuwe priemklok = 47 rglid. Poortklok: SAB, OA, inv.nr. 6, fol. 216v; Stadsrekening 1567, fol. 66v, lonen: tweemaal daags half uur lang geluid door torenwachter; Stadsrekening 1574, fol. 59v, lonen: *beijerman (...) van het spannen en ontspannen de portclocke des avondts ende mergens*; Stadsrekening 1580, fol. 107, herstel; SAB, OA, inv.nr. 2183 d.d. 22 juni 1585. Brand- of alarmklok: Stadsrekening 1534 e.v.; Stadsrekening 1563, fol. 131v: werkklok; Stadsrekening 1515 en 1578: *waarnaar borgers behoren te gaen*; 1579, fol. 112v: *'s morgens en 's noens geluyt (...) tegens dat de borgers behoirden te gaen werken oft scranssen*. SAB, OA, inv.nr. 8, fol. 292 d.d. 29 aug. 1589, instructie klokluiden.
45. Voor zover niet gedateerd geeft het overlijdensjaar van de initiatiefnemer een terminus ante quem.
46. Zie uitzonderingen in juni, september en oktober.
47. Voocht (1927), inv.nr. 1111: Gerard Vlemincx († 1591), deken van kapittel Breda, stelt bij testament studiebeurzen in 1 okt. 1588; codicil 17 mrt 1591. Vgl. G. Juten, 'Beurs voor Bredasche studenten te Leuven', in: *Taxandria* 23 (1916), 281-284.
48. Elders heet kanunnik Dries te zijn overleden op 6 nov. 1489; onbekend aan Gooskens, 'De Kanunniken'. Al in 1463 is sprake van een Gomarusfeest; zie noot 55.
49. Kerkrekening 1504 fol. 8: (27 tonnen); 1526, blz. 29: (20 tonnen); 1536 blz. 75: (23 tonnen); 1537 blz. 83: (26 tonnen); 1538 blz. 105: (25 tonnen); 1539 blz. 128: (19 tonnen); 1540, blz. 144: (7 sester); 1541-1542: niets; 1543, fol. 188: (10 tonnen); 1544, fol. 203 en 216: (50 tonnen); 1545, fol. 237: (21 en 16 1/2 tonnen); 1546-1548: niets; 1549, fol. 288: (30 tonnen). In Bredase ton gaat 161 liter. Kerkrekening 1586/87, fol. 24v: onbekend (?); 1589: 4 sester houtskool. Vgl. Van Keppel, *Eenige wetenswaardigheden*, 78.
50. NKPL. De feestdagen worden in de marge aangegeven. Met *duplex*: 24 febr.* 12 mrt, 2 apr, 4 apr, 23 apr, 25 apr, 1 mei, 15 mei*, aug 28, sept. 1 (Egidius)*, 17 sept; 29 sept, 30 sept*; 28 okt, 25 nov, 30 nov, 6 dec*; met *triplex*: 1 nov, 4 dec; met 9 *lectiones*: 22 jan, 5 mrt*, 17 mrt, 29 juni, 14 sept. 19 sept, 1 okt, 3 okt, 4 okt, 9 okt, 11 okt, 18 okt, 23 okt, 24 okt. ?; 31 okt, 3 nov., 6 nov., 11 nov., 19 nov., 22 nov., 23 nov., 24 nov. Met * afwijkingen ten opzichte van kapittelfeesten!
51. Vgl. aartsbisdom Keulen resp. diocesis Utrecht: niet overal heilige Sophia.

52. Zie hiervoor bij kapittel: 13 jan., 30 juni, 10 sept., 25 okt., 29 dec.
53. Namelijk 14 sept., 9 okt., 18 okt., 11 nov.
54. *Trium lectionum*: 6 mei, 7 mei, 17 aug (octaaf Laurens), 20 aug, 17 okt, 27 nov.
55. CKAP II, fol. 78-79 (1463, 23 mrt resp. 8 mei): behalve niet gespecificeerde Mariafeesten, feestdag van Jacob Maior en Gommarus.
56. NKAP, 426, 432, 436 in marge.
57. Cerutti, *Rechtsbronnen*, nr. 267 zegels, o.a. van pastoor verloren. Placidus zag het belang van een zo compleet mogelijk overzicht van overlevering waarvan de tegenhanger van SAB, OA, regest 15 bestemd voor de pastoor verloren ging, zie Collectie Placidus, inv.nr. 16. Afschriften: SAB, OA, inv.nr. 3, Keurboek, fol. 30; inv.nr. 5, fol. 26; H 2009, fol. 91v en 137, alle 16de eeuw; CKAP II, fol. 31-32 (15de eeuw); CKAP, nr. 34 (ca. 1500). Moderne afschriften in SAB, Collectie Placidus (afd.IV-22) en Collectie Van Hal (afd.IV-5), inv.nr. 13, alsmede KDC Nijmegen, Collectie Juten, inv.nr. 40.
58. Vgl. Cerutti, *Rechtsbronnen*, nr. 360 d.d. 1 sept. 1421, m.b.t. kerkdorp Nispen.
59. In algemene termen W. Nolet en P.C. Boeren, *Kerkelijke instellingen in de Middeleeuwen* (Amsterdam, 1951; herdruk 1995), 331-333. Grondiger W. Petke, 'Oblationen, Stolgebühren und Pfarreinkünfte vom Mittelalter bis ins Zeitalter der Reformation', in: H. Boockmann (ed.), *Kirche und Gesellschaft im Heiligen Römischen Reich des 15. und 16. Jahrhunderts* (Göttingen, 1994), 26-e.v..
60. Bezemer, *Oude Rechtsbronnen*, 17 art. 67 en 68 [ca. 1396].
61. Bezemer, *Oude Rechtsbronnen*, 63-64 art. 4 (1454); SAB, OA, inv.nr. 8, stadsresoluties, fol. 17v d.d. 6 aug. 1581: bepalingen t.a.v. feestdagen [door centrale overheid?]; fol. 261v [249] d.d. 13 mrt 1588: verbod op dansen tijdens zondagen.
62. Testament van 5 jan. 1469 op basis van U. Berlière, *Evêques auxiliaires de Liège*, (Brugge, 1919), 65 en notitie afkomstig van C. de Borman (vindplaats onbekend): Bredanaar Leonard Hoels betaalt ter verzoening 26 rglld aan het bisdom Luik in persoon van wijbisschop Johan van Merchteren, bisschop van Libarië o.f.m. (1455-1472). Vgl. voor de contrareformatische aanpak J. de Brouwer, *De kerkelijke rechtspraak en haar evolutie in de bisdommen Antwerpen, Gent en Mechelen tussen 1570 en 1795* (Tielt, 1971-1972).
63. G.C.A. Juten, *Consilium Beke* (Bergen op Zoom, [1923]), 34; wel onder de parochie Breda de kapel te Schimmer (Terheijden). In het algemeen Bijsterveld, *Pastors in Noord-Brabant*.
64. Vgl. Bisdom Breda, Fonds Antwerpen, inv.nr. 384: register van huwelijksdispensaties voor landdekenaat Breda 1588-1591. Eerste doopboek, in april 1582 begonnen door pastoor Gobbinx, met persoonlijke aantekeningen; Juten (1928), 20-22 bijlage II en Placidus, 'Cornelius Gobbinx, 1563-1578 pastoor te Standaardbuiten, 1578-1609 pastoor te Breda' in: *Jaarboek de Oranjeboom* 10 (1957), 114-120 bijlage I en afb. bij pag. 81. Grafboeken resp. begrafenisrekeningen, bijgehouden door de kerkmeesters, moeten zeker ouder zijn geweest – vgl. overboekingen in Kerkrekening 1536, blz. 80; 1540, blz. 138 – maar geen ervan bleef bewaard. Deze laatstgenoemde registratie had strikt genomen betrekking op eenmalige inning van grafrechten.
65. Bisdom Breda, Fonds Antwerpen, inv.nr. 431 d.d. 16 okt. 1420: 1/2 gld; S. Muller Hz, *Het Heiliggeestgasthuis te Rotterdam* (z.p., z.j.), nr. 12 d.d. 3 aug. 1422: 4 grt; Sanders, *Kartuizerklooster Geertruidenberg*, regest 775 d.d. 12 aug. 1427: geen bedrag genoemd; KHA, ODL, 24 april 1442: 1 rglld; SAB, Archief Weeskamer, inv.nr. 123 d.d. 25 juli 1530: bij dertigste 25 st; NKAP, febr. 8: 1 stuiver.
66. Eedformulier CKPL, fol. 43; CKAP II, fol. 16v. Cerutti, *Rechtsbronnen*, nr. 358, kapittelstatuten [ca. 1420], cap. 26; G.C.A. Juten, 'De collegiale kerk van O.L.V. te Breda', in: *Analectes pour servir a l'histoire ecclésiastique de la Belgique* IIIe série 5 (1909), 314-315: kapittelstatuten 1465, cap. 45 en 46. Zie voor overzicht van weinig overgeleverde namen Tabel 1 in tekst.
67. SAB, Kapittelarchief (afd.III-273), inv.nr. 2, absentenrekening, fol. 24v (1489/90); SAB, OA, inv.nr. 8, stadsresoluties, fol. 295 d.d. 26 nov. 1589: *bedeclode onder de hoochmisse*.
68. Stadsrekening 1549, fol. 96: *Betaelt heer Henrick Henricxsz ende Adriaen Richaerts, pristeren, costers tot Breda, van dat zij bij den ten willecome van den prince van Spaengien [kroonprins Filips II op 21 en 22 sept.] hadden geluyt de groote clocke, waertoe zijluden groet moeyssel gehadt hadden om 't volck bijeen te houden etc. (...) 30 st; Stadsrekening 1555, fol. 135: Item alzoe bij de coninginne bevelen worden dat men des keyzerlijcke majesteits moeder [Johanna van Castilië † 12 apr.] een uytvaert zouden doen, soe heeft men 'tzelve den 18en july anno '55 gedaen. Soe hebben mijn heeren van den capittel met hennen supposten die viglie ende misse gesongen ende de kerkmeesters hebben dat wass gedaen ende de stadt heeft dat luyden betaelt. Alzoe worden heir voir uuyxgeven gestelt alzulcke twee kglld als den cooster betaelt zijn ende noch vier stuyvers de den luyders voer bier gesconcken zijn 4 rglld 4*

st; Stadsrekening 1557, fol. 131: *Item des sondaechs den 27 juny anno voers betaelt Frans Goerts Booch, kerkmeester, van dat hij doer bevel van den borgemeester Corput de groote clocke hadde doen luyden des dynstdaechs in de Sinxeheylige dagen [8 juni] doen de tijdinge gecommen was dat de groote vlote uyt Oosten tot Amsterdamme gearrivert was 7 st; Stadsrekening 1563, fol. 122: (4 febr.) betaelt Michielen Henricxsz, de costere, tot behoeff van de luyders die ter ordonnatie van den weth de grote clocke geluyt hadden (...) als mijn gen. heere met den hartoghe van Cleve [Willem V] innenquamp; Stadsrekening 1564, fol. 105v: klokkenluiden door Stoffel Lambrechtsz c.s. bij herdenkingsdienst voor keizer Ferdinand [† 25 juli] 24 st; Stadsrekening 1568 (II), fol. 101: (14 juni) betaelt heer Henricken, de coster van dat deselve hadde doen luyen de groote clocke ten tijde heer Peter van Quarerebbe, gouverneur van de stadt ende lande van Breda, de stadt ende 't landt van Breda hulde in den naeme van conincklijke majesteit als heer en baron van Breda 16 st; (1 juli) idem bij komst van hertog van Alva 34 st; fol. 106v: *Item opten lesten novembris '68 heft de excellentie des hertoghen van Alva seker brieven gesonden aen borgemeester ende scepen in Breda belastende mette selve een uytvaerdt te doen over de siele van de conninginne van Spaengien [Isabella van Valois † 2 okt.] ende betaelt her Henrick de coster van luyen als men de vigilie ende uytvaerdt dede 32 st; Stadsrekening 1571, fol. 129, varia: (26 dec.) luiden grote klok i.v.m. geboorte zoon van koning van Spanje 8 st; Stadsrekening 1579, fol. 183v-184: (20 sept.) Steven de koster een uur lang luiden van grote klok 's middags en 's avonds i.v.m. de Unie [van Utrecht] 2.04; Stadsrekening 1583, fol. 78: (28 sept.) Steven de koster e.a. luiden (...) de groote clocke dry langen poesen (...) om de groote victorie die sijne majesteit greceghen hadde in het coninckrijk van Portugael 2.10; Stadsrekening 1585, fol. 124v: (26 mei) de grote clocke drye lange poesen geluyt tot victorie die zijn altesse [hertog van Parma] gehadt heeft opten dijck Stabroeck tegens zijne vijanden voor Antwerpen 2.10; fol. 125: (28 aug.) idem bij herovering van Antwerpen 2.23; Stadsrekening 1586, fol. 258v: (30 juni) de groote clocke drye reysen in der nacht geluyt hebben om de victorie van d'innemen der stadt Venlo 30 st; fol. 261 (30 juli) op bevel van gouverneur omme de victorie van d'innemen der stadt van Nuys [Neuss (D)] 2.03; 1587, fol. 178: (13 juli) koster Arnold Janssen zorgde op bevel van militair gouverneur voor luiden van grote klok en ontsteken van vuurwerk over de victorie van der stadt Gelder [Geldern (D)] 4 rgld; fol. 179v: (8 aug.) idem i.v.m. victorie der stadt Sluys [Sluis] 4 rgld.**

69. Vgl. Van Keppel, *Eenige wetenswaardigheden*, 56 en 74-76. Kerkrekening 1552/58, fol. 8: standaardloon 4 $\frac{1}{2}$ rgld. sedert 1535, waarbij vanaf Kerkrekening 1541, fol. 165 het smeren van de klokken kwam. Kerkrekening 1535, blz. 59: *Lambrecht Jan Lambrechtsz, onsen dienaar*; 1538, blz. 105, 108 ev: *Lambrecht Jansen, onsen nacht*; 1545, blz. 236: *Lemmen, onsen nacht*. Vanaf jaren 1540 steeds vaker ingehuurd voor allerlei klussen en tot na 1549 aangesteld. Kerkrekening 1586/87, fol 19; jaarloon 12 rgld 4 st, 21v: *kerckknecht* (vegen), 22: Bartholomeus Waelschaert, die ook na de Omwenteling in dienst bleef en blijkens Stadsrekening vanaf 1584 werkzaam was. Op zijn beurt kreeg deze ook weer een assistent, zie Kerkrekening 1586/87, fol. 23v: *kercknaep Wouter Pauels*, die verder inzetbaar was bij orgelblazen en klokkenluiden; Stadsrekening 1580, fol. 183v; 1583, fol. 78; 1586, fol. 258. In de tussentijd had zijn vader Paulus Wouters zich ingezet voor de kerk; Stadsrekening 1566: gedrukt: Beenakker, *Breda in de eerste storm van de Opstand*, 173.

70. Stadsrekening 1539, fol. 14v, laken: *Item sotten Frans heeft gehadt van de kerckmeesters van Breda twee ellen lakens, daer de stadt van Breda hem oick twee ellen lakens tegens heeft gegeven ende gegundt, omdat hij de arme luyden ende de honden uter kercken soude doen gaen ende jaegen (...); vgl. fol. 199v, varia: Item den hondtslager van dat hij de honden opter straten doet sloech 10 st. Kerkrekening 1540, blz. 138: tabbaard 2 el voor de geestelijk minderbegaafde, sotten Frans. Over dezelfde Frans nog Stadsrekening 1547, fol. 90, laken: *Sotten Frans opdat hy de processie gaedeslaen zoude by advise van der wet ende voir eens 4 el.*; Stadsrekening 1552, fol. 33, laken: *Item Berthelken die de kerck bewaert ende sluyt, zijn geacordeert voir dit jaer twee ellen lakens ende de kerck heeft hem gegondt twee ellen, tsamen voor eenen tabbaart ende oick omdat hij de boefkens keeren soude, als men met processie gaet*; 1553, fol. 44, laken: *Berthelken, den kercksluyter, bij advyse van der weth. SAB, OA, inv.nr. 8, fol. 263v d.d. 18 mrt 1588, verbod op spelen in de kerk. SAB, OA, inv.nr. 6, stadsresoluties, fol. 265 d.d. 10 mei 1571: aanstelling van schoenlapper Aert Willems Bacxsoon op grond van besluit 26 febr. [1571] ter verhinderung van dagelijkse ongeregelheden door de jeugd in de kerk tegen een salaris van 10 Kglid uit te betalen door buitenburgemeester: de 'suisse' diende aanwezig te zijn ten tyde men aldaer sal preecken 'tzy voor oft na der noenen; item ten tyde dat men de hochmisse ende de getyden singt oft oick eenige gesongen missen doet; item ten tyde dat men de vesperen, completen, vigilien of het loff singet ende doet ende de kynderen die ten tyde van de voors diesten in de kercken eenige pylicheydt oft ombehoorlicheydt zoude moeten aenrichten als met lopen deur de kercke of ander gerucht maeckende aldaer doen sullen of andersins met een sweepe daeruit slaen, onwederseyt van yemenden. Ende off yemant hem ter causen van den untslaen iet misseyde of misdede met woorden oft wercken die sal staen tot zulck correctie als men sal bevynnen behoorende nae gelegentheid der zaken. Item sal de**

voers et? oick gehouden wesen alle daghen de bedelers uyter kercken te houden ende deselve als oick de honden in der kercken ten tyde als boven eenich gerucht of getyde maeckende daer uyt moegen slaen oick onwederseyt van yemanden; vgl. loonuitbetalingen en taakomschrijvingen vanaf Stadsrekening 1570, fol. 43v-44 tot en met 1578, fol. 139. Vgl. Janssens, 'De hondenslager van de kerk', in: *Volkskunde* 10 (1951), 164-171; Verwijs en Verdam, *MNWB* III, kol. 542; *WNT* VI, kol. 907.

71. Ijsseling, *Inventaris Begijnhof*, regest 171a, gedrukt: *Taxandria* 18 (1911), 77-86: statuten [1478], art. 14 en 15; Kerkrekening 1586/87, fol. 21v; Kerkrekening 1586, fol. 23v: Marike Janssen [meesterse van de franciscaanse derdeordezusters in Valkenberg die geen eigen kapel hadden].
72. Maassen, 'Klokken en klokkenspelers', 82. Kerkrekening 1552/58, fol. 7: jaarloon (per kwartaal uit te betalen) 16 rgl'd 6 st; vanaf Kerkrekening 1525, fol. 5 verantwoord. Bij naam genoemd worden: *Thomas de beyeraert*. SAB, Kapittelarchief (afd.III-273), inv.nr. 2, absentenrekeningen, fol. 101: (1506/07) assisteert koster. Kerkrekening 1526, fol. 33: *Hendrik [Willemsz] den beyerman*. Kerkrekening 1535, blz. 58: taakomschrijving, loon 17 rgl'd; 1538, blz. 103 en 110: betalingen; 1539, blz. 116, 119, 128: loon; 1540, blz. 138: loon; 1541, blz. 156: assistentie, 165: loon; 1542, blz. 176: loon; 1543, blz. 192: loon; Stadsrekening 1563, fol. 123: *Peter Henricksz [Willemsz]*. Stadsrekening 1570, fol. 36; 1571, fol. 44; 1578 t/m 1586 betrokken bij onderhoud en herstel van openbare uurwerken; Kerkrekening 1586/87, fol. 19: loon 22 rgl'd; 1589, fol. 19: herstel beiaard.
73. Stenen doopvonten bleven op het platteland langer in gebruik, zoals te Ginneken: W. van Leeuwen, *Langs oude Brabantse kerken. West-Brabant* (Baarn, 1976), 99; Vgl. voor ruimere context T. Graas, 'Voorwerpen uit natuursteen', in: H. Janssen (ed.), *Van Bos tot Stad* (Den Bosch, 1983), 303-306.
74. Van Keppel, *Eenige wetenswaardigheden*, 23-27 en J. Kalf, *De monumenten in de voormalige Baronie van Breda* (Utrecht, 1912), 96-98, voornamelijk op basis van Kerkrekening 1540. In de volgende jaren vonden nog kleine werkzaamheden plaats: Kerkrekening 1541-1544, passim.
75. Als voorbeeld van recent hernieuwde aandacht A. Guerreau-Jalabert, 'Spiritus et Caritas. Le bapteme dans l'Occident médiéval', in: F. Héretier-Augé e.a. (ed.), *La parenté spirituelle* (Parijs, 1995), 133-203.
76. Th. van Goor, *Beschrijving der stad en lande van Breda* ('s-Gravenhage, 1744), 71 d.d. 31 mei 1567; SAB, OA, inv.nr. 6, stadresoluties, fol. 396 d.d. 7 april 1573: aanstelling van vroedvrouw die op zaterdag wekelijks de geboorten moet opgeven aan de pastoor. Schriftelijke documentatie van deze vroege vorm van controle bleef niet bewaard. Vgl. M. Wildeman, 'Aantekeningen van Steelandt', in: *Taxandria* 33 (1926), 33-38 naar fragment uit 'familiebijbel' [1537-1596] als voorbeeld van particuliere optekeningen gangbaar onder de elite in de zestiende eeuw.
77. L. Kruyff, *Beschrijving van de doop-, trouw- en begraafboeken in de provincie Noord-Brabant* ('s-Gravenhage 1965), 37; SAB, Collectie DTB (afd.IV-9), Breda-St.-Barbarakerk/Brugstraat, inv.nr. 2, doopboek 1582-1613, fol. 1-88 in twee kolommen per bladzijde betreffende de periode 1582-1590. Vanaf 1583 dient men rekening te houden met dopelingen van buiten de stad, die wellicht vanwege de toen heersende oorlogsomstandigheden hun toevlucht in Breda hadden gezocht. Een grondige historisch-demografische analyse is nog niet verricht.
78. Bezemer, *Oude Rechtsbronnen*, par. 8. M.b.t. Nederlandse gebruiken P. Bange, 'Frauen und Feste im Mittelalter: Kinderbettfeiern', in: *Feste und Feieren im Mittelalter* (Sigmaringen, 1991), 125-132.
79. J. van Roon, 'De begrafenis van graaf Hendrik III in 1538 te Breda', in: *Engelbrecht van Nassau* (1996), 133-140. M.W. van Boven, *Begraven in en rond de Grote Kerk van Breda* (Aalsmeer, 1987) biedt een algemeen overzicht over funeraire cultuur. Vgl. herdenkingsdiensten voor de hoogste vorsten vermeld in noot 68 en hierna noot 121. SAB, Collectie Havermans, inv.nr. 514, pag. 219, (rekeningen van de heer ca. 1525): jaarlijks wordt voor zes herdenkingen van heren en vrouwen van Breda onkosten geboekt.
80. Vgl. Kerkrekening 1540, blz. 138: betaling uitvaart 5 rgl'd. SAB, Archief Weeskamer, inv.nr. 123, testament van Geertruit van Rijswijk, d.d. 25 juli 1530: grafrechten binnenin 6 rgl'd. Bij de dubbele teraardebestelling van Adriana van Nassau-Merwede en haar zoon in 1558 werd 12 rgl'd aan kerkbestuur betaald, zie F.A. Holleman, *Dirk van Assendelft, schout van Breda en de zijnen* (Zutphen, 1953), 65. Stadsrekening 1545, annex (boedelrekening Jasper Wiltens), fol. 56v : *sepulture in de kerk* 6 rgl'd.
81. In principe zou uit de opbrengsten rubriek 'sepulture' (begrafening) het aantal begravenen kunnen worden gereconstrueerd. Zie Kerkrekening 1586/87, fol. 11: totaal 31 volwassenen en 23 kinderen, dus 54 begravingen in twee jaar. Vgl. conflict over grafrechten Kerkrekening 1589, fol. 19.
82. Kort voor 1590: 5 st per begraving; kinderen halfgeld. Volgens Kerkrekening 1546 heette de grafmaker Jan; Stadsrekening 1588, fol. 225v: *Stoffel Lambrechts den grachtmaecker* begraaft op 't Grooten Kerckhoff 9

